

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ
ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΑΘΗΝΩΝ

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ,
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ

«Αγγλική εκπαίδευση και Ουμανισμός κατά τη θρησκευτική Μεταρρύθμιση
τον 16ο και 17ο αιώνα»

Στόχοι, μέσα και επιτεύγματα από τα σχολεία ωδικής και τα Grammar schools ως τα
κολέγια και τα πανεπιστήμια. Ο κύκλος του Hartlib και η πνευματική του κληρονομιά.

Εποπτεύουσα καθηγήτρια : Μαρία Ντούρου – Ηλιοπούλου

Υποβάλλον φοιτητής: Δημήτριος Μπλατσούκας (Α. Μ. 201525)

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ,
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Διπλωματική εργασία ειδίκευσης

«Αγγλική εκπαίδευση και Ουμανισμός κατά τη θρησκευτική Μεταρρύθμιση
τον 16ο και 17ο αιώνα»

Στόχοι, μέσα και επιτεύγματα από τα σχολεία ωδικής και τα Grammar schools ως τα
κολέγια και τα πανεπιστήμια. Ο κύκλος του Hartlib και η πνευματική του κληρονομιά.

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΠΟΠΤΕΙΑΣ

Επόπτρια: Μαρία Ντούρου – Ηλιοπούλου.

Μέλος: Γαγανάκης Κώστας

Μέλος: Γιαντσή - Μελετιάδη Νικολέττα

Υποβάλλον φοιτητής: Δημήτριος Μπλατσούκας (Α. Μ. 201525)

Αθήνα

Σεπτέμβριος 2018

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	σ. 6
Μέρος πρώτο	
Η Αγγλία στην αυγή της Μεταρρύθμισης	
Κεφάλαιο πρώτο: Κοινωνικό και ιστορικό πλαίσιο	σ. 10
Κεφάλαιο δεύτερο: Το εκπαιδευτικό πλαίσιο των αρχών του 16ου αιώνα	σ. 16
Μέρος δεύτερο	
Ουμανισμός και Μεταρρύθμιση τον 16ο αιώνα στην Αγγλία	
Κεφάλαιο πρώτο: Η επιρροή του Ουμανισμού στην αγγλική εκπαίδευση	σ. 28
Κεφάλαιο δεύτερο: Η Μεταρρύθμιση καταλύτης των εκπαιδευτικών εξελίξεων	σ. 36
Μέρος τρίτο	
17ος αιώνας. Η αγγλική εκπαίδευση στη δίνη της πολιτικής αντιπαράθεσης	
Κεφάλαιο πρώτο: πουριτανοί, Κοινοπολιτεία και Παλινόρθωση	σ. 54
Κεφάλαιο δεύτερο: Ο κύκλος του Hartlib και η πνευματική του κληρονομιά	σ. 66
Συμπεράσματα	σ. 84
Βιβλιογραφία	σ. 88

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η έννοια της εκπαίδευσης έχει πάρει κατά καιρούς πολύ διαφορετικές μορφές και εκφράσεις. Από τον αρχαίο κόσμο ως τα σύγχρονα σχολεία η εκπαιδευτική θεωρία, οι στόχοι, τα μέσα και τα προσδοκώμενα αποτελέσματα έχουν αλλάξει πολλές φορές, ακολουθώντας τις κοινωνικές εξελίξεις και τα εκάστοτε προγράμματα σπουδών ακολουθούν διαρκώς νέα κοινωνικά πρότυπα.

Τα παιδιά μαθαίνουν με διάφορους τρόπους. Η μίμηση των συμπεριφορών των ενηλίκων και η κοινωνική επαφή με άλλα παιδιά μέσα από το παιχνίδι, είναι μια πρώτη μορφή αδόμητης εκπαίδευσης κατά την οποία τα παιδιά αποκτούν λειτουργικές και κοινωνικές δεξιότητες. Καθώς ωστόσο, οι απαιτήσεις της ενήλικης ζωής είναι πολύ μεγαλύτερες, η σχολική εκπαίδευση έρχεται να προετοιμάσει τα παιδιά ώστε να μπορούν αργότερα να ανταποκριθούν σε αυτές.

Η σχολική εκπαίδευση ξεπερνά κατά πολύ το επίπεδο των λειτουργικών και κοινωνικών δεξιοτήτων ή της απλής ικανότητας στην ανάγνωση, την γραφή και την αριθμητική και οργανώνεται γύρω από ένα συγκροτημένο και πολύ συχνά απαιτητικό πρόγραμμα σπουδών.

Η σχολική εκπαίδευση ωστόσο, δεν ήταν ποτέ ίδια για όλους. Η κοινωνική θέση των γονιών καθόριζε (και καθορίζει ως σήμερα σε μεγάλο βαθμό, όπως μας δίδαξε ο Bourdieu¹) το είδος και τη διάρκεια της εκπαίδευσης που παρέχεται στα παιδιά τους. Επηρεάζει κατά συνέπεια, την κοινωνική κινητικότητα θετικά ή αρνητικά, ευνοώντας ή εμποδίζοντας αντίστοιχα τη διαιώνιση της κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Για παράδειγμα, στην Αγγλία του 16ου αιώνα που θα εξετάσουμε, τα παιδιά των αγροτών αναμενόταν να ενταχθούν στον κόσμο της εργασίας από τα επτά τους χρόνια και αυτό είχε προφανείς συνέπειες στο είδος και την διάρκεια της σχολικής τους εκπαίδευσης. Το ίδιο συμβαίνει, όπως θα δείξουμε, και με την έμφυλη διάσταση της εκπαίδευσης. Τα αγόρια έπαιρναν καλύτερη και περισσότερη εκπαίδευση από τα κορίτσια, ανεξάρτητα από την κοινωνική θέση και την οικονομική δύναμη της οικογένειας και μάλιστα η ψαλίδα της ανισότητας άνοιγε όσο περισσότερο ανέβαινε κανείς τα σκαλοπάτια της κοινωνικής ιεραρχίας.

Η επικράτηση του Χριστιανισμού στην Ευρώπη είχε επιφέρει δραματικές αλλαγές σε ολόκληρη την κοινωνική οργάνωση, θέτοντας νέα πρότυπα ηθικής και κοινωνικής οργάνωσης που επηρέασαν, όπως ήταν αναμενόμενο, και τις εκπαιδευτικές πρακτικές. Το ενδιαφέρον άλλωστε των

1 Για το μορφωτικό (κατ' άλλους πολιτισμικό κεφάλαιο), βλ. Bourdieu, Pierre, (1986), «The Forms of Capital.» σ. σ., 241-258 στο: J. G. Richardson (ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, New York: Greenwood Press και Bourdieu, Pierre και Passeron, Jean Claude, (2014), *Η Αναπαραγωγή, Στοιχεία για μια Θεωρία του Εκπαιδευτικού Συστήματος*, μτφρ. Καράμπελας Γιώργος, σ. σ. 60, 109, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

εκκλησιαστικών αρχών για την εκπαίδευση υπήρξε από τα πρώτα χριστιανικά χρόνια έντονο και διαρκές. Σύντομα η Ευρώπη έγινε ένα «χριστιανικό βασίλειο» και σαν τέτοιο, οι δομές του καθορίστηκαν εν πολλοίς από την δύναμη και τη λάμψη της Εκκλησίας. Σε αυτό το πλαίσιο, κάθε αλλαγή στα δογματικά ζητήματα ήταν αναμενόμενο να επηρεάσει το σύνολο της πολιτικής και κοινωνικής ζωής. Κατά συνέπεια, η θρησκευτική Μεταρρύθμιση αποτελεί κομβικό σημείο και για την Εκπαίδευση.

Πράγματι, το 1524 ο Μαρτίνος Λούθηρος με το περίφημο γράμμα του «Προς τους συμβούλους όλων των γερμανικών πόλεων, ώστε να ιδρύσουν και να συντηρήσουν χριστιανικά σχολεία» (*An die Ratsherren aller Städte deutschen Landes, daß sie christliche Schulen aufrichten und halten sollen*), μιλάει με άμεσο και καθαρό τρόπο για τη σημασία της χριστιανικής εκπαίδευσης και την ευθύνη των διοικήσεων των πόλεων για την οργάνωσή της, όπως είχε κάνει και με προηγούμενες επιστολές του. Με την επιστολή του αυτή αναθέτει το παραπάνω καθήκον στις διοικήσεις των πόλεων, ενώ παράλληλα διατυπώνει τη θέση ότι και οι πόλεις έχουν να κερδίσουν πολλά από μian εγγράμματη κοινότητα πολιτών σε επίπεδο τόσο οικονομικό όσο και έννομης τάξης.

Αλλά και το στρατόπεδο της Τριδεντικής Μεταρρύθμισης θα κινηθεί εξίσου αποτελεσματικά για τον έλεγχο της εκπαίδευσης, μέσω της ίδρυσης και της λειτουργίας του τάγματος των Ιησουιτών. Η ίδρυση του τάγματος το 1540 αποτέλεσε την αρχή μιας μακράς εκκλησιαστικής εκπαιδευτικής πρακτικής που σημάδεψε την Ευρώπη, όχι μόνο εκπαιδευτικά, αλλά και πολιτικά και κοινωνικά (Bowen, 1975, τ. 2ος: 361, 362, 420).

Το ξέσπασμα της Μεταρρύθμισης αποτελεί και την αφετηρία της παρούσας εργασίας. Πιο συγκεκριμένα, η περίοδος που ξεκινά από το 1530 περίπου και διαρκεί για πάνω από δύο αιώνες αποτελεί, για τη εκπαίδευση της Αγγλίας, μιαν εποχή αλλαγών, που σύμφωνα με την άποψη σημαντικών ιστορικών, έφτασε να θεωρείται εκπαιδευτική επανάσταση, αλλαγές που ωστόσο δεν ήταν αναπάντεχες. Το ουμανιστικό περιβάλλον της Αναγέννησης είχε περάσει από καιρό τη Μάγχη και τα αγγλικά σχολεία γραμματικής (*Grammar schools*) είχαν ενσωματώσει στο πρόγραμμα σπουδών τους τους λατίνους κλασικούς, με κορυφαίο ανάμεσα τους τον Κικέρωνα. Το ίδιο συνέβαινε και στα κολέγια και τα πανεπιστήμια, στο *syllabus* των οποίων, τόσο οι λατίνοι όσο και οι έλληνες συγγραφείς ήταν αναπόσπαστο κομμάτι του. Από το πλαίσιο αυτό δεν ξεφεύγουν και τα αντίστοιχα εκπαιδευτικά ιδρύματα των αντιφρονούντων προτεσταντών, οι *Dissenting academies*, κάτι που όπως θα δείξουμε φανερώνει τις βαθιές ρίζες που πρόλαβε να δημιουργήσει ο ουμανισμός στην Αγγλία.

Πέρα όμως από τα σχολεία γραμματικής, τα κολέγια και τα πανεπιστήμια στα οποία κατέληγαν τα παιδιά των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων, η προσοχή μας θα στραφεί και στην

εκπαίδευση των πληβείων που βρισκόταν σε πολύ χειρότερη κατάσταση. Το πρόβλημα της εκπαίδευσης των φτωχών μέσα από δομές όπως τα *Charity schools* το *SPCK* και τα *Workhouses*, είναι ένα ακόμα θέμα που απασχόλησε του λόγιους της εποχής. Ιδιαίτερα ο κύκλος του Hartlib, που έφτασε να προτείνει την εφαρμογή ενός πολύ προωθημένου για την εποχή εκπαιδευτικού σχεδίου, αποτελεί ένα ακόμα ζήτημα που θα εξετάσουμε στη συνέχεια. Τέλος, μικρή αναφορά θα γίνει στη θέση των γυναικών στην εκπαίδευση.

Μέρος πρώτο
 Η Αγγλία πριν την Μεταρρύθμιση
 Κεφάλαιο πρώτο
 Κοινωνικό και ιστορικό πλαίσιο

Η κοινωνική διαστρωμάτωση στην Αγγλία του 15ου-16ου αιώνα

Αν θέλουμε να κατανοήσουμε το ρόλο της εκπαίδευσης στη διαμόρφωση της κοινωνίας κάθε εποχής, θα πρέπει να γνωρίζουμε πρώτα πώς αυτή ήταν δομημένη. Στην Αγγλία του 16ου αιώνα, η κοινωνία ήταν, σύμφωνα με τον Lawrence Stone, θεμελιωδώς διχοτομημένη σε δύο βασικές κατηγορίες. Τους *Gentlemen* και τους μη *Gentlemen*. Η διαφορά μεταξύ τους έγκειται στο είδος της εργασίας που ασκούσε η κάθε ομάδα, ουσιαστικά δηλαδή πρόκειται για διάκριση ανάμεσα σε χειρώνακτες και μη. Ακολουθώντας πάντα τον Stone, διακρίνουμε έξι ιεραρχικές υποκατηγορίες. Στη βάση της κοινωνικής πυραμίδας βρίσκονται οι εξαρτημένοι από τη φιλανθρωπία, που μπορεί να ήταν χήρες, ηλικιωμένοι και άνεργοι, καθώς και οι μαθητευόμενοι και οι εσώκλειστοι υπηρέτες, οικιακοί, αγροτικοί ή στον αστικό κατασκευαστικό τομέα. Όλοι οι παραπάνω αποτελούσαν το 25 με 30 τοις εκατό του συνολικού ανδρικού πληθυσμού. Ένα σκαλί πιο πάνω βρίσκονταν οι μη εσώκλειστοι εργάτες στις πόλεις και στην ύπαιθρο, ανεξάρτητα από το είδος της εργασίας που ασκούσαν (αγροτικής ή βιοτεχνικής). Οι ανεξάρτητοι γεωργοί και οι ελάσσονες κτηματίες (ενοικιαστές ή ελεύθεροι), μαζί με τους τεχνίτες, τους καταστηματάρχες και τους μικρέμπορους αποτελούν την τρίτη κατά σειρά ομάδα. Στην τέταρτη κατηγορία βρίσκονται οι κατώτεροι τοπικοί γαιοκτήμονες ευγενείς (*gentry*), ενώ στην πέμπτη, η επαρχιακή ελίτ που απαρτιζόταν από τοπικούς άρχοντες, ιππότες και βαρονέτους. Τέλος, στην κορυφή βρίσκουμε τους ευγενείς. Βαρόνους, υποκόμητες, κόμητες, μαρκησίους και δούκες.

Η σαφήνεια της παραπάνω, θεμελιωδώς αγροτικής κοινωνικής οργάνωσης, συσκοτίζεται μερικά, από την ύπαρξη μιας σειράς ακαθόριστων και κοινωνικά κινητικών ομάδων όπως οι καλλιτέχνες και οι ηθοποιοί, αλλά κυρίως από την ύπαρξη ενδιάμεσων επαγγελματικών ομάδων όπως οι έμποροι, οι νομικοί, ο Κλήρος και οι διαφόρων ειδών διοικητικοί υπάλληλοι, οι οποίοι δεν είναι βέβαια ευγενείς, αλλά δεν είναι και χειρώνακτες. Στους παραπάνω δεν συγκαταλέγονται όσοι ανήκαν σε ένα μικρό τμήμα του ανώτερου Κλήρου και όσοι κατείχαν υψηλές θέσεις στη διοίκηση του θρόνου, οι οποίοι πράγματι προέρχονταν από την ανώτερη ευγένεια και ασφαλώς ο ρόλος τους στον κόσμο της εργασίας δεν είχε βιοποριστικό χαρακτήρα.

Σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Stone, το 90 με 95 τοις εκατό του συνολικού πληθυσμού το 1500 κατανέμεται στις τρεις πρώτες κατηγορίες, ενώ το ποσοστό αυτό πέφτει το 1700 στο 85 τοις εκατό. Με βάση τα παραπάνω δεδομένα, ο Stone παρατηρεί ότι με το 90 τοις εκατό του πληθυσμού «δεμένο» με τη γη, τα περιθώρια κοινωνικής κινητικότητας ήταν πάρα πολύ περιορισμένα (Stone, 1966: 17-21). Στα προαναφερθέντα, θα πρέπει να προστεθεί η παρατήρηση ότι η μεγάλη αύξηση του πληθυσμού ως το 1620, η μεγάλη συγκέντρωση γης σε όλο και λιγότερους γαιοκτήμονες και η αυξημένη φορολόγηση των φτωχότερων στρωμάτων προκάλεσε μεγάλη αύξηση της δομικής ανεργίας και του ποσοστού των φτωχών.

Ως προς τα ποσοστά που αναφέρει ο Stone, αξίζει να σημειώσουμε ότι σύμφωνα με την Ο' Day, υπάρχει σοβαρή διαφοροποίηση στην διάκριση επαγγελματιών τόσο ανάμεσα στον 16ο και τον 17ο αιώνα όσο και ανάμεσα στην ύπαιθρο και τις πόλεις. Ειδικά για τους μορφωμένους επαγγελματίες, η Ο' Day αναφέρει ότι το 1577 ο William Harrison, περιγράφοντας κοινωνικές κατηγορίες / επίπεδα στην Κοινοπολιτεία, δεν λέει τίποτα για επαγγέλματα, μειώνοντας έτσι την σημασία τους για την κοινωνία, αλλά 100 χρόνια αργότερα, ο Gregory King δεν έχει αμφιβολία ότι υπάρχουν έξι "κατηγορίες ανθρώπων", που σήμερα θα ονομάζαμε ενδιάμεσες επαγγελματικές κατηγορίες, ανάμεσα στις εργαζόμενες τάξεις και σε όσους δεν χρειαζόταν να εργαστούν. Συγκεκριμένα, διακρίνει αυτούς που ασχολούνταν με το χονδρικό και το λιανικό εμπόριο, τους δικηγόρους, τους γιατρούς, τους γραφειοκράτες, τους καθηγητές, τους κληρικούς και τους αξιωματικούς στρατού ξηράς και ναυτικού. Το φαινόμενο της αυξημένης κοινωνικής σημασίας των επαγγελματιών τάξεων έχει κυρίως αστικό χαρακτήρα και εμφανίζεται τον 17ο αιώνα, για να κορυφωθεί τον 18ο. Στις αρχές του 18ου αιώνα, ο Peter Earl υπολογίζει ότι το ένα πέμπτο με ένα τέταρτο του συνολικού αριθμού νοικοκυριών του Λονδίνου ανήκουν πια στη μεσαία τάξη. Το φαινόμενο είναι σημαντικό, σύμφωνα με την Ο' Day, διότι οι μορφωμένες επαγγελματικές ομάδες, ιδιαίτερα οι κληρικοί, οι νομικοί και οι γιατροί, με το κύρος και το ιδιαίτερο ήθος της τάξης τους, διαμορφώνουν το χαρακτήρα της αγγλικής κοινωνίας και αποτελούν μια κοινωνική ελίτ που θα αναλάβει ηγετικό ρόλο (Ο' Day, 2000: 255-257). Σύμφωνα πάλι με όσα αναφέρει ο Sir Thomas Smith, γραμματέας του κράτους κατά την περίοδο των Τυδώρ, η αγγλική κοινωνία χωριζόταν σε τέσσερις κατηγορίες. Τους *Gentlemen*, τους πολίτες ή αστούς, τους μικροκτηματίες (*gentry*) και τους τεχνίτες και τέλος, τους εργάτες. Άλλοι σχολιαστές διακρίνουν έξι ή περισσότερες κοινωνικές βαθμίδες και ο κληρικός και συγγραφέας Robert Crowley, δώδεκα, «όσοι και οι μήνες του χρόνου» (Thomas, 2009: 15, 16).

Αν ληφθεί υπόψη ότι πολύ συχνά οι κτηματίες -γεωργοί ασκούσαν παράλληλα και κάποιο άλλο επάγγελμα, όπως φαίνεται από έρευνες σε διαθήκες, τα όρια μεταξύ κοινωνικών τάξεων και επαγγελματιών περιπλέκονται ακόμα περισσότερο, καθώς οι διάφοροι επαγγελματικοί τίτλοι

μπορούσαν να έχουν εφαρμογή σε διαφορετικές κοινωνικές κατηγορίες, κάνοντας το κοινωνικό τοπίο περισσότερο θόλο. Φαίνεται λοιπόν, ότι οι κοινωνικές ιεραρχίες τον 16ο και 17ο αιώνα βρίσκονταν σε μεταβατική φάση, όπως υποστηρίζει μια σειρά από κοινωνικούς ιστορικούς (Shepard, 2015: 4 - 7, 233).

Όσο για τα δικαιώματα των διαφόρων ομάδων, ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν και τα στοιχεία που παραθέτει ο Hindle σχετικά με τον ρόλο της δικαιοσύνης ως ενοποιητικού παράγοντα στην αγγλική κοινωνία κατά τον 16ο, 17ο αιώνα. Συγκεκριμένα, στην κοινωνική σύνθεση των μαρτύρων που είχαν δικαίωμα να καταθέσουν στο ανώτερο δικαστήριο που έδρευε στο παλάτι του Westminster, την αίθουσα των αστέρων (*Camera stellata*), παρατηρεί ότι ένα αναπάντεχα μεγάλο ποσοστό προέρχεται από τις κατώτερες τάξεις, κάτι που φανερώνει ότι η κατώτερη τάξη είχε αναγνωρισμένη «πολιτική» υπόσταση και κοινωνικό ρόλο (Hindle, 2002: 90). Αυτό δεν σημαίνει ότι η αγγλική κοινωνία ήταν μια κοινωνία ισότητας. Το αντίθετο, όλοι οι ιστορικοί συμφωνούν ότι η αγγλική κοινωνία ήταν αυστηρά ιεραρχική και κατηγοριοποιημένη και έντονα διαχωρισμένη σε ανώτερους και κατώτερους, και αυτό ήταν εμφανές παντού, από το επίπεδο διαβίωσης και τον τρόπο ένδυσης ανώτερων και κατώτερων τάξεων ως τον αυστηρό καθορισμό της θέσης που καταλάμβανε ο καθένας σε χώρους κοινών εκδηλώσεων, όπως οι ναοί (Wrightson, 2005: 14).

Στο στενότερο επίπεδο της οικογένειας, ο 16ος αιώνας αποτελεί, σύμφωνα με άλλη μελέτη του Stone, την εποχή ανάπτυξης της «περιορισμένης πατριαρχικής οικογένειας» στην Αγγλία, που θα δώσει τη θέση της, από τα μέσα του 17ου αιώνα, στην πυρηνική οικογένεια. Η κλειστή πυρηνική οικογένεια που διαμορφώνεται προς το τέλος του 17ου αιώνα βασίζεται στην αρχή της προσωπικής αυτονομίας και χαρακτηρίζεται από σχέσεις μεγάλης φροντίδας και αφοσίωσης εντός των ορίων της και διαμορφώνεται αρχικά στις οικογένειες της ανώτερης αστικής τάξης και της ευγένειας. Η παρατήρηση αυτή δεν είναι άνευ σημασίας γιατί αλλάζει τον τρόπο που αντιμετωπίζεται το παιδί και κατά συνέπεια, την εκπαιδευτική του θέση. Η περιορισμένη πατριαρχική οικογένεια διαμορφώνεται στην Αγγλία από το 1530, ακριβώς την περίοδο, που σύμφωνα με τον Stone, ξεκινά η εκπαιδευτική επανάσταση. Οι αλλαγές αυτές, όπως σημειώνει η Luke, έχουν την αφετηρία τους στη λουθηρανική Γερμανία και υποστηρίζονται από το κήρυγμα του Λούθηρου. Ο τελευταίος, ορμώμενος από τον επαναπροσδιορισμό του «ρόλου, της φύσης και της κατάστασης» της σχέσης του ανθρώπου με το Θεό, μοιραία αναφέρεται και στις ενδοοικογενειακές σχέσεις, προτρέποντας επανειλημμένα για αρμονία, τόσο μεταξύ των συζύγων όσο και μεταξύ γονέων και παιδιών. Άλλωστε, ο Λούθηρος έχει καταδικάσει τους προσυμφωνημένους γάμους μεταξύ των οικογενειών, ενθαρρύνοντας τους γονείς να επιτρέπουν στα παιδιά τους να επιλέγουν το σύζυγό τους (Luke, 1989: 15).

Φαίνεται λοιπόν ότι η θέση του παιδιού σταδιακά αλλάζει και από μια κατάσταση στην οποία το παιδί εθεωρείτο μικροσκοπικός ενήλικας, αποκτά παιδική ταυτότητα, κάτι που έχει μεγάλη σημασία για τις εκπαιδευτικές επιλογές. Αναφερόμενοι σε αυτή την εργασία στην εκπαίδευση του 16ου και 17ου αιώνα, θα πρέπει ευθύς εξ αρχής να συμφωνήσουμε με την παρατήρηση της Luke ότι στην ιστορία γενικά και στην ιστορία της εκπαίδευσης ειδικότερα, το ίδιο το παιδί είναι απόν όπως απούσα είναι και η γυναίκα. Αυτό δεν πρέπει να μας εκπλήσσει καθώς η ιστορία γράφεται από άνδρες, μέσα σε ένα πατριαρχικό ιουδαίο - χριστιανικό πλαίσιο, εντός του οποίου η θέση που επιφυλάσσεται στις γυναίκες και τα παιδιά, όπου αυτά αναφέρονται, είναι αυτή των κομπάρσων (Luke, ο. π. :1, 2, 19, 20).

Αναγέννηση, Μεταρρύθμιση, αποικιακή εξάπλωση και επιστημονική επανάσταση

Η Ευρώπη του 16ου αιώνα βρισκόταν σε σημείο καμπής. Οι ανακαλύψεις των υπερπόντιων γαιών από το 1492 και η επέκταση του κόσμου πέρα από τα γνωστά ως εκείνη την εποχή όρια, άλλαξαν την κρατούσα κοσμοαντίληψη και σε συνδυασμό με την πρόοδο των επιστημών και τον εμπειρισμό, δημιούργησαν κατάλληλες συνθήκες για τη μετάβαση στη νεωτερικότητα. Σε αυτό το πλαίσιο, δύο κοσμοϊστορικά γεγονότα επηρεάζουν την εκπαίδευση στην Αγγλία και σε όλη την Ευρώπη. Η Αναγέννηση και ο Ουμανισμός από τη μια και η θρησκευτική Μεταρρύθμιση από την άλλη, θα επιφέρουν σημαντικές αλλαγές στον τρόπο με το οποίο παρέχεται η εκπαίδευση. Σύμφωνα με την Simon, «τα θρησκευτικά προβλήματα βρίσκονταν στην καρδιά της εκπαίδευσης, τόσο την εποχή της Αναγέννησης όσο και της Μεταρρύθμισης. Η πορεία προς ένα σύγχρονο επιστημονικό πνεύμα δεν θα μπορούσε να ολοκληρωθεί αν πρώτα δεν λυνόταν η αντίφαση ανάμεσα στον ορθό και τον αποκαλυπτικό λόγο, όπως δοκίμασε να κάνει πρώτα ο Vives και στη συνέχεια, στη δική του εποχή ο Bacon (Simon, 1966: 358). Ιδιαίτερα στο αγγλικό μεταρρυθμιστικό πλαίσιο του 16ου αιώνα, όπως θα δείξουμε στη συνέχεια, ο ανταγωνισμός μεταξύ «ορθόδοξων» Αγγλικανών, διαφωνούντων πουριτανών και καθολικών, για να αναφέρουμε μόνο αυτά τα κύρια ρεύματα θρησκευτικής διαφοροποίησης ανάμεσα σε πολλά άλλα μικρότερης εμβέλειας, θα παίζει σημαντικό ρόλο στην διαμόρφωση του αγγλικού εκπαιδευτικού συστήματος. Πράγματι, η Αγγλία δέχεται, για διάφορους λόγους, την επίσκεψη σημαντικών προσωπικοτήτων όπως του Vives και του Εράσμου αρχικά και του Κομένιου στη συνέχεια. Οι λόγιοι αυτοί βρίσκουν στο ιδιαίτερο πολιτισμικό περιβάλλον της Αγγλίας κατάλληλο έδαφος για να αναπτύξουν τις ιδέες τους και είτε πρόκειται για ουμανιστές λογίους, όπως οι δύο πρώτοι, είτε για μεταρρυθμιστές, όπως ο Κομένιος, καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό τις εκπαιδευτικές εξελίξεις στην Αγγλία, σε συνδυασμό με

σημαντικές προσωπικότητες της αγγλικής διανόησης όπως ο Bacon, ο Hartlib και αργότερα ο Locke. Πράγματι, η Αγγλία αποφεύγει σε μεγάλο βαθμό τους θρησκευτικούς πολέμους που σπαράσσουν την Γερμανία και τη Γαλλία και δεν υποφέρει από τον ασφυκτικό έλεγχο της Ιεράς Εξέτασης που καταπιέζει την καθολική Ευρώπη, όπως σημειώνει ο Leach. Ασφαλώς ο εμφύλιος πόλεμος έχει δραματικές συνέπειες, όπως και η βασιλεία της καθολικής Μαρίας Τυδώρ, που αποκτά το εύγλωττο προσωνύμιο bloody Mary, όμως πρόκειται για περιόδους σχετικά μικρής χρονικής διάρκειας και περιορισμένης δυναμικής. Εξίσου ιδιαίτερος παράγοντας αλλαγής είναι για την Αγγλία, η απότομη αποδυνάμωση των μοναστηριών κατά την περίοδο του Ερρίκου Η΄, που επιφέρει μια ραγδαία μετακίνηση του ελέγχου της εκπαίδευσης από την Εκκλησία προς το Κράτος (Leach, 1915: 331-2).

Κεφάλαιο Δεύτερο

Το εκπαιδευτικό πλαίσιο των αρχών του 16ου αιώνα

Τι είδους εκπαίδευση παρέχόταν τον 16ο αιώνα στην Αγγλία

Αναφέρθηκε ήδη ότι στις αρχές του 16ου αιώνα ένα παιδί θεωρείτο ώριμο να εισέλθει στον κόσμο της εργασίας από τα επτά του χρόνια. Είναι λοιπόν προφανές ότι η συντριπτική πλειοψηφία των παιδιών από την ηλικία αυτή και έπειτα αποκλείονταν από το σχολείο. Μόνο τα παιδιά των ανώτερων τάξεων, από τους μικρούς ελεύθερους κτηματίες και πάνω, είχαν την πολυτέλεια να παρακολουθήσουν μαθήματα. Γι' αυτούς το σχολείο άρχιζε από τα έξι ως τα οκτώ χρόνια χωρίς αυτό να είναι εντελώς καθορισμένο. Σύμφωνα με την άποψη της Spufford, τα παιδιά των χαμηλότερων τάξεων είναι πιθανό να είχαν παρακολουθήσει αρκετά μαθήματα ώστε να μπορούν να διαβάζουν στη μητρική τους γλώσσα, ωστόσο, όταν έφταναν στην ηλικία που θα άρχιζαν μαθήματα γραφής είχαν ήδη αρχίσει να εργάζονται. Αυτό σημαίνει ότι τα ποσοστά όσων ήξεραν να διαβάζουν ήταν μεγαλύτερα από εκείνα όσων μπορούσαν και να γράφουν (Jewell, 1998:17, 92). Οι πληροφορίες που έχουμε από εκείνη τη εποχή είναι λίγες και αμφιλεγόμενες. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Thomas More το 1535, το ποσοστό αυτών που μπορούσαν να διαβάσουν ήταν περίπου 60 τοις εκατό. Αν και το νούμερο αυτό αφορά ίσως μόνο την περιοχή του Λονδίνου, φαίνεται και πάλι υπερβολικό. Ο More είναι ίσως ως Καθολικός, επηρεασμένος από τον φόβο των συνεπειών από την ανάγνωση της Βίβλου ή πάλι δεν λαμβάνει υπ' όψιν του ότι στο Λονδίνο όσοι ασχολούνταν με το εμπόριο όφειλαν να ξέρουν να διαβάζουν. Από αυτούς, οι περισσότεροι θα γνώριζαν μόνο την καθομιλουμένη και όχι τα λατινικά. Παρ' όλα αυτά, ο αριθμός των ανθρώπων που ήξεραν να διαβάζουν πρέπει να ήταν σημαντικός (Lawson and Silver, ο. π., 1973: 84). Ο Cressy ωστόσο μας προσγειώνει στην πραγματικότητα γιατί πέρα από την ανάγνωση, τα δύο τρίτα των ανδρών και τα εννέα δέκατα των γυναικών δεν ήταν σε θέση να γράψουν το όνομά τους την εποχή του εμφυλίου πολέμου (Jewel, ο. π. : 29).

Η τέχνη της γραφής ήταν συνυφασμένη με τον Κλήρο. Η σχέση της Εκκλησίας με τα γράμματα και την εκπαίδευση δεν ήταν κάτι νέο τον 16ο αιώνα. Αν και το βασικό έργο του Κλήρου υπήρξε η επιτέλεση των μυστηρίων και η διαμεσολάβηση για τη σωτηρία της ψυχής των πιστών, οι κληρικοί, ως το εγγράμματο τμήμα της μεσαιωνικής κοινότητας, αποτέλεσαν τον συνδετικό κρίκο ανάμεσα στον αγράμματο πληθυσμό και την πνευματική και διοικητική ιεραρχία. Από την λέξη κληρικός άλλωστε, προέρχεται η λέξη clerk, που αρχικά σήμαινε τον γραμματικό της κοινότητας,

ρόλο που συστηματικά ασκούσαν οι τοπικοί ιερείς. Η λέξη αυτή έφτασε στη συνέχεια να σημαίνει τον εγγράμματο υπάλληλο (Bowen, ο. π.: 17). Είναι πολύ γνωστή η δοκιμασία του ψαλμού της αγχόνης (*neck verse*) που βεβαίωνε ότι κάποιος είχε κληρικό στάτους. Σύμφωνα με αυτή, αν κάποιος αντιμετώπιζε καταδίκη σε θάνατο, αλλά μπορούσε να διαβάσει τον πεντηκοστό πρώτο ψαλμό, απεδείκνυε ότι δικαιούνταν το κληρικό προνόμιο και αυτό μπορεί να ήταν το διαβατήριο για να ζήσει, καθώς κρινόταν πια με το κανονικό δίκαιο και όχι από κάποιο κοσμικό δικαστήριο (Jewell, ο. π.: 45). Έτσι, στην ετυμηγορία μιας δίκης του 1613 στο Sussex, όπου δύο άτομα καταδικάστηκαν για κλοπή, αναφέρεται: ο ονομαζόμενος Paul (ξέρει να) διαβάζει: να στιγματισθεί. Ο ονομαζόμενος William δεν (ξέρει να) διαβάζει: να κρεμαστεί (Stone, 1964: 43).

Τα παραπάνω επιβεβαιώνουν την Houston, η οποία περιγράφει την υστερο-μεσαιωνική Ευρώπη ως ένα χώρο όπου γραφή και ανάγνωση βρισκόταν στα χέρια μιας μικρής ομάδας επαγγελματιών (*Scrivani*) που αποτελούσαν συντεχνία και κάλυπταν τις όποιες ανάγκες γραπτής έκφρασης ή ανάγνωσης προέκυπταν, ανεξάρτητα από κοινωνική θέση και πλούτο. Για τους περισσότερους ανθρώπους η πληροφορία διακινούνταν μέσω του προφορικού λόγου ή/και της εικόνας. Η ίδια κατάσταση επικρατούσε και στο χώρο των αριθμών και των μαθηματικών υπολογισμών, ενώ στο επίπεδο της καθημερινότητας, οι εμπορικές πράξεις προϋπέθεταν τη φυσική παρουσία των εμπλεκομένων. Το μεγαλύτερο μέρος του γραπτού λόγου παραγόταν από λογίους στα λατινικά, κάτι που από μόνο του απέκλειε τη συντριπτική πλειοψηφία των ανθρώπων. Τα σχολεία ήταν σπάνια εκτός των πόλεων και τα βιβλία και τα υλικά της γραφής ακριβά έως απαγορευτικά για τον μέσο Ευρωπαίο. Ωστόσο, ακόμα και μέσα στις πόλεις τα σχολεία δεν αφορούσαν τους πάντες, πολύ δε περισσότερο η δευτεροβάθμια εκπαίδευση που προοριζόταν αυστηρά για ένα πολύ μικρό κλάσμα του πληθυσμού τους. Το γεγονός ότι σε μια μεσαιωνική Ευρώπη όπου το συντριπτικά μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού της αποτελούνταν από χωρικούς, σε συνδυασμό με την απουσία σχολείων εκτός των τειχών των πόλεων, φανερώνει το μέγεθος της έλλειψης στοιχειωδώς εγγράμματος πληθυσμού με τη σημερινή έννοια.

Εγγράμματος, την εποχή εκείνη, μπορούσε να θεωρηθεί κάποιος που απλώς ήξερε να βάζει την υπογραφή του ή απομνημόνευε και αναπαρήγαγε με μηχανικό-τελετουργικό τρόπο, προκαθορισμένα κείμενα, χωρίς να τα κατανοεί ουσιαστικά. Επίσης εγγράμματος, σε μεγαλύτερο ωστόσο βαθμό, ήταν κάποιος που είχε βαθύτερη – εσωτερική κατανόηση ενός κειμένου. Το τμήμα του πληθυσμού που κατείχε τα λατινικά, τη γλώσσα των λογίων της εποχής, ήταν ελάχιστο.

Η έννοια του εγγράμματος δεν είναι κατά συνέπεια μονοδιάστατη και ίσως πρέπει να αναφερόμαστε σε πολλαπλές μορφές εγγραμματοσύνης, ιδιαίτερα αν συνυπολογίσουμε και τις άλλες μορφές επικοινωνίας και κατανόησης, όπως την αφήγηση, την εικόνα ή τα νοήματα. Δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι η μεσαιωνική λέξη *illiteratus* σήμαινε αυτόν που αγνοούσε τη λατινική

γραμματεία. Αντίθετα, η λέξη *αναλφάβητος* με τη σημερινή έννοια, εμφανίζεται στα ευρωπαϊκά λεξικά πολύ αργότερα, κατά τα μέσα του 19ου αιώνα (Houston, 2002: 1, 2, 3, 4).

Σε ένα τέτοιο περιβάλλον, αν κάποιο παιδί μετά από δύο ή τρία χρόνια σχολείου ολοκλήρωνε τη στοιχειώδη εκπαίδευση, κάτι που δεν ήταν βέβαιο, καθώς κάποιοι μαθητές παρακολουθούσαν περιστασιακά τα μαθήματα, μπορούσε να συνεχίσει στα σχολεία γραμματικής. Το κύριο στοιχείο των σχολείων γραμματικής ήταν ότι δίδασκαν τα λατινικά και όχι την καθομιλουμένη. Τα παιδιά αναμενόταν να ενταχθούν στο σχολείο γραμματικής από τα οκτώ ως τα έντεκα χρόνια τους και να φοιτήσουν για έξι ως επτά χρόνια. Σε κάθε περίπτωση, οι σπουδές στα σχολεία γραμματικής έπρεπε να έχουν ολοκληρωθεί κατά την ηλικία ένταξης ενός νέου στην μαθητεία, δηλαδή από τα δεκατρία ως τα δεκαοκτώ χρόνια. Οι μαθητευόμενοι αναμενόταν να έχουν κάποιες βασικές γνώσεις. Ήδη από τον 15ο αιώνα, οι κανονισμοί των συντεχνιών απαιτούσαν ο μαθητευόμενος να είναι εγγράμματος. Υπήρχε επίσης η δυνατότητα να παρακολουθεί ένας μαθητευόμενος σχολικά μαθήματα παράλληλα με την μαθητεία του σε κάποιο επάγγελμα, όπως προκύπτει από συμβόλαια μαθητείας που έχουν σωθεί.

Από την ηλικία των δεκαέξι έως δεκαοκτώ ετών μπορούσαν οι απόφοιτοι των σχολείων γραμματικής να εγγραφούν στα πανεπιστήμια, όπου μετά από τέσσερα χρόνια αποκτούσαν το πρώτο τους πτυχίο (Bachelor) και μετά από άλλα τρία, το Master. Είτε είχαν αποκτήσει κάποιο πτυχίο είτε όχι, ορισμένοι εγγράφονταν στα *Inns of Court*, όπου συναντούσαν και άλλους φοιτητές που δεν είχαν προηγουμένως περάσει από τα έδρανα των πανεπιστημίων. Τέλος, οι γόνοι των ανώτερων τάξεων ολοκλήρωναν την εκπαιδευτική τους ζωή με την «μεγάλη περιήγηση» (*grand tour*) που αποτελούσε την κορύφωση της και ταυτόχρονα ήταν στοιχείο διάκρισης και κοινωνικού στάτους (Jewell, ο. π. : 93, 94).

Στοιχειώδης εκπαίδευση: *ABC, Song, Reading* και *Petty schools*

Ένα σημαντικό χαρακτηριστικό της στοιχειώδους εκπαίδευσης για τους φτωχούς στην Αγγλία του 16ου αιώνα, είναι η απουσία συστηματικού και ολοκληρωμένου πλαισίου, τουλάχιστον ως τα *Charity schools* του τέλους του 17ου αιώνα. Η μεγάλη μάζα του πληθυσμού, ιδίως στις αγροτικές περιοχές, ζούσε σε βασανιστική φτώχεια. Απασχολούνταν ως υπηρέτες ή εργάτες ή ήταν άποροι. Ζούσαν σε καλύβες και ήταν αδύνατον να πληρώσουν δίδακτρα για να μορφώσουν τα παιδιά τους. Ακόμη χειρότερα, δεν ήταν δυνατόν να φανταστούν τη ζωή τους χωρίς το μικρό, αλλά πολύτιμο εισόδημα που προέκυπτε από την εργασία αυτών των παιδιών. Σε κάθε περίπτωση, οι πρακτικές ανάγκες ήταν πιεστικές και το κίνητρο για μάθηση ήταν εξαιρετικά περιορισμένο, καθώς ούτε ο ημερήσιος χρόνος επαρκούσε για καθημερινή σχολική παρακολούθηση, ούτε υπήρχαν ελπίδες για κοινωνική ανέλιξη σε μια κοινωνία σαφώς ταξικά οριοθετημένη με ξεκάθαρα

διακριτούς ρόλους και χωρίς περιθώρια για προσωπική ανάπτυξη, ιδιαίτερα για τα κατώτερα στρώματα (Lawson και Silver, ο. π. :111). Ωστόσο, σύμφωνα με τον Williams, η ανάγκη για πρωτοβάθμια εκπαίδευση και για τους φτωχούς αναγνωρίζεται και αυξάνει ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια της βασιλείας της Ελισάβετ όταν ιδρύονται μια σειρά διαφόρων τύπων σχολεία στοιχειώδους εκπαίδευσης, είτε ως παραρτήματα εκκλησιών είτε ως παραρτήματα ιδιωτικών επιχειρήσεων, καταστημάτων και εμπορίου (Williams, 1961:133).

Η στοιχειώδης εκπαίδευση παρέχονταν περιστασιακά και ανάλογα με τις τοπικές ανάγκες, από δασκάλους χωρίς συγκεκριμένα ακαδημαϊκά προσόντα, που πολύ συχνά δεν ήταν παρά οι τοπικοί εφημέριοι, και είτε λειτουργούσαν σαν μικρές «επιχειρήσεις» με πολύ χαμηλά δίδακτρα, είτε στηρίζονταν σε δωρεές. Στη μεγάλη τους πλειοψηφία διέθεταν ανεπαρκείς χώρους και μέσα, συνήθως ένα δωμάτιο σπιτιού ή εκκλησίας. Η βιωσιμότητα ενός τέτοιου σχολείου στοιχειώδους εκπαίδευσης εξαρτιόταν πολύ συχνά από τις χορηγίες ή/και τα κληροδοτήματα που αποτελούσαν την περιουσία του. Ένα σχολείο ήταν πιθανό να λειτουργεί για περιορισμένο χρονικό διάστημα, ανάλογα με τις οικονομικές και επαγγελματικές ανάγκες του μοναδικού τις πιο πολλές φορές δασκάλου που το διηύθυνε, οι εκπαιδευτικές αρετές του οποίου ήταν πολύ συχνά αμφιλεγόμενες. Ήταν πολύ συνηθισμένο το εκπαιδευτικό καθήκον κάποιου δασκάλου να μην ήταν η μοναδική του πηγή εισοδήματος και πολλοί ασκούσαν παράλληλα επαγγέλματα χαμηλού κύρους όπως του φούρναρη ή του παπουτσή. Επίσης, πολύ συχνά η θέση του δασκάλου δεν ήταν παρά λύση ανάγκης έως ότου αυτός να βρει κάποια καλύτερη θέση εργασίας. Ο Mulcaster² μάλιστα δηλώνει χαρακτηριστικά ότι ένας καλός λόγιος δεν θα εξευτέλιζε ποτέ τον εαυτό του με το να αναλάβει τέτοια θέση.

Σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Cressy, πρέπει να υπήρχαν πολύ περισσότερα από τετρακόσια «πρωτοβάθμια» σχολεία την αυγή του 16ου αιώνα, αν αναλογιστούμε ότι περίπου τόσα ή λίγο παραπάνω ήταν τα σχολεία γραμματικής την περίοδο 1560-1640 (Green, 2009: 64).

Ένα πολύ σημαντικό πρόβλημα στη λειτουργία των σχολείων ήταν η χωροταξική τους κατανομή, ιδιαίτερα στην ύπαιθρο. Μπορεί κανείς να φανταστεί τη δυσκολία που αντιμετώπιζε ένα μικρό παιδί στη μετακίνηση από τον τόπο κατοικίας του ως το σχολείο, όταν αυτό βρισκόταν πολύ συχνά σε απόσταση δυο μιλίων. Το πρόβλημα εντοπιζόταν ιδιαίτερα στην επαρχία και πάνω σ' αυτή τη βάση, ο Charles Hoole³ το 1600 πρότεινε το σχολείο να αρχίζει στα πέντε για τα παιδιά της πόλης και στα έξι για εκείνα της επαρχίας (Jewell , ο. π. : 92, 96, 97, 100).

2 Richard Mulcaster, (1531-1611), λόγιος, παιδαγωγός και διευθυντής στο St. Paul school και στο Merchant's Taylor school γνωστός για τα εκπαιδευτικά του έργα.

3 Charles Hoole, (1610- 1667), διευθυντής σχολείου και συγγραφέας.

Τα σχολεία στοιχειώδους εκπαίδευσης ονομάζονταν *Petty* ή *ABC schools* (μικρά σχολεία ή σχολεία του αλφαβηταρίου) ή *Song schools* και *Reading schools* (σχολεία τραγουδιού και ανάγνωσης). Τα σχολεία αυτά ήταν είτε αυτόνομα είτε αποτελούσαν το χαμηλότερο τμήμα των σχολείων γραμματικής. Σε αυτή τη δεύτερη περίπτωση, τους αρχάριους μικρούς μαθητές δίδασκε είτε ο βοηθός (*usher*) του διευθυντή (*master*) του σχολείου είτε κάποιος μεγαλύτερος και έμπειρος μαθητής. Τα «μικρά» σχολεία παρακολουθούσαν αγόρια και κορίτσια αδιακρίτως και είχαν πολύ συχνά, φιλανθρωπικό χαρακτήρα. Το σχολείο για παράδειγμα που ίδρυσε το 1569 ο αρχιεπίσκοπος Parker στο Canterbury, ήταν παράρτημα του θεραπευτηρίου Eastbridge και στο καταστατικό του προβλεπόταν η επιχορήγηση για είκοσι φτωχά παιδιά, «ώστε να παρακολουθήσουν μαθήματα και να τους παρέχονται όλα τα απαραίτητα υλικά γι' αυτόν τον σκοπό». Ωστόσο, σε αυτή την περίπτωση κανένα παιδί δεν θα μπορούσε να παραμείνει στο σχολείο για παραπάνω από τέσσερα χρόνια ώστε με την αποφοίτησή του, τη θέση του να πάρει κάποιο άλλο άπορο παιδί (Simon, ο. π. : 313). Ουσιαστική αλλαγή στο πρόγραμμα και τη λειτουργία των «πρωτοβάθμιων» σχολείων θα έλθει με το κίνημα των *Charity schools* προς το τέλος του 17ου αιώνα, όπως θα δούμε παρακάτω.

Διέξοδος προς τη μαθητεία

Αναφέρθηκε ήδη η μαθητεία ως συνέχεια της εκπαίδευσης ενός μέρους των μαθητών. Πρέπει ωστόσο να σημειώσουμε ότι υπήρχαν πολλά και πολύ διαφορετικά μεταξύ τους, επίπεδα μαθητείας. Η κοινωνική διαστρωμάτωση της αγγλικής κοινωνίας των αρχών του 16ου αιώνα είναι, όπως είδαμε, έντονη και αυτό ισχύει και για τη μαθητεία. Η εκπαίδευση της μεσαίας τάξης αναμενόταν να ολοκληρωθεί, στην καλύτερη περίπτωση, σε ένα τοπικό σχολείο γραμματικής ή μετά το *Petty school* και η μαθητεία που πιθανότατα ακολουθούσε, διέφερε δραματικά τόσο ως προς το κόστος όσο και ως προς το κύρος της. Υπήρχαν μαθητείες προορισμένες για όσους από την ανώτερη μεσαία τάξη (τοπικούς άρχοντες και σχετικά πλούσιους έμπορους) ήταν σε θέση να διαθέσουν από πεντακόσιες έως χίλιες λίρες και οδηγούσαν σε καριέρες στον εμπορικό και τραπεζικό τομέα στο Λονδίνο, ενώ αντίστοιχα, έμποροι του Λίβερπουλ ή της Υόρκης δέχονταν μαθητευόμενους μόνο για εκατόν τριάντα λίρες. Για τους φτωχούς των πόλεων και της υπαίθρου η κατάσταση ήταν εντελώς διαφορετική. Αν και τα παραπάνω ποσά ήταν έτσι και αλλιώς εντελώς απαγορευτικά, η είσοδός τους σε κάποια μαθητεία ήταν σε πολλές περιπτώσεις, απαγορευμένη. Στο καταστατικό των τεχνιτών του 1563, που τροποποιήθηκε με τους νόμους για τη φτώχεια (*Poor Laws*) του 1597 και 1601, δεκτοί ως μαθητευόμενοι γίνονταν μόνο όσοι διέθεταν ελεύθερη κτηματική περιουσία αξίας άνω των τριών λιρών ανά έτος σε περιζήτητα επαγγέλματα, όπως το υπερατλαντικό εμπόριο, η χρυσοχοΐα, το εμπόριο μεταξιού, ενώ οι φτωχοί έπρεπε να περιοριστούν στην τέχνη του σιδηρουργού, του ξυλουργού, του χτίστη, του κατασκευαστή τροχών για άμαξες και

άλλα ταπεινά και κακοπληρωμένα επαγγέλματα. Η μαθητεία συνδέθηκε επίσης με πολύ αρνητικό τρόπο με τα πτωχοκομεία και τους νόμους για τη φτώχεια, που σύμφωνα με τη Jewell, έθεσε σε καθεστώς παρόμοιο με τη σκλαβιά, ένα μεγάλο αριθμό άπορων παιδιών, ήδη από το 1547. Αυτό ωστόσο, είναι ένα ζήτημα που θα εξετάσουμε παρακάτω (Jewell, ο. π. : 8, 43).

Τα σχολεία γραμματικής και ωδικής (*Grammar schools* και *Chantry schools*)

Τα σχολεία γραμματικής έχουν για την Αγγλία, μακρά παράδοση. Το πρώτο *Grammar school* ιδρύθηκε πιθανότατα στο Canterbury ως προσάρτημα του καθεδρικού ναού του Χριστού (Christ church) το 598 από τον βασιλιά Ethelbert και τον Αυγουστίνο του Canterbury,⁴ για να επανιδρυθεί τον 16ο αιώνα από τον Ερρίκο Η', ως King's school. Το σχολείο παραμένει σε λειτουργία ως σήμερα (Leach, ο. π. : 3). Οι πληροφορίες μας είναι περισσότερες για τα σχολεία γραμματικής που ήταν τμήματα μονών και λιγότερες για όσα ιδρύονταν σε καθεδρικούς ναούς, μιας και η πηγή πληροφοριών μας είναι κυρίως το έργο του μοναχού του 8ου αιώνα, Βέδα. Γνωρίζουμε ότι πολλά σχολεία ιδρύθηκαν τον 7ο και 8ο αιώνα σε πολλά σημεία της Αγγλίας και της Σκωτίας, με σκοπό αρχικά, την παραγωγή μορφωμένων μοναχών ιεραποστόλων που θα μπορούσαν να προστατεύσουν το νέο δόγμα (Lawson and Silver, ο. π. : 9). Ο Βέδας αναφέρει επίσης ότι το πρώτο *Song school* ιδρύθηκε στην πόλη της Υόρκης, το 634. Ο Leach παρατηρεί ότι αν και πολύ συχνά γίνεται ταύτιση μεταξύ των σχολείων γραμματικής και των *Song schools*, αυτά ωστόσο, είναι διακριτά εκπαιδευτικά ιδρύματα με διαφορετικούς στόχους. Τα *Song schools* ήταν στην πραγματικότητα «επαγγελματικά» ιερατικά σχολεία αφιερωμένα αποκλειστικά στη διεξαγωγή της θείας λειτουργίας, ενώ τα σχολεία γραμματικής ήταν σχολεία γενικής παιδείας που εξυπηρετούσαν και κοσμικές ανάγκες (Leach, ο. π. : 6, 7). Και πάλι ο Βέδας αναφέρει, ότι από το τέλος του 7ου αιώνα δόθηκε η δυνατότητα και για τα κορίτσια, να εντάσσονται σε σχολεία μοναστικής κατεύθυνσης, μιας και ως τότε όσες επιθυμούσαν να σπουδάσουν ήταν υποχρεωμένες να ταξιδεύουν στο βασίλειο των Φράγκων. Είναι φανερό ότι σε αυτή τη μακρινή πρώτη περίοδο ανάπτυξης των σχολείων γραμματικής, αυτά ήταν τμήματα καθεδρικών ναών ή μοναστηριών και οι μαθητές τους, αγόρια και κορίτσια, προορίζονταν για τη μοναστική ή την εκκλησιαστική ζωή. Είναι ωστόσο επίσης βέβαιο, ότι και οι λαϊκοί είχαν τη δυνατότητα να παρακολουθήσουν τα σχολεία χωρίς να προορίζονται απαραίτητα για τον Κλήρο. Κίνητρό τους πιθανόν να ήταν, σύμφωνα με τον Orme, η μίμηση του ευρωπαϊκού προτύπου ευγένειας της Γαλλίας, Ιταλίας και Ισπανίας (Orme, 2006:24, 25).

4 Αυγουστίνος του Canterbury, (αρχές 6ου αι. - 604), Βενεδικτίνος μοναχός, πρώτος Αρχιεπίσκοπος του Canterbury, ιδρυτής της Εκκλησίας της Αγγλίας (597 μ. Χ).

Το πλαίσιο σπουδών των σχολείων γραμματικής ήταν αυτό των ελευθερίων τεχνών, του *trivium* (γραμματική, ρητορική και λογική) και του *quadrivium* (αριθμητική, γεωμετρία, μουσική και αστρονομία). Η γνώση των παραπάνω οδηγούσε στις ανώτερες σπουδές (πανεπιστημιακές) της ιατρικής, της νομικής και κυρίως της θεολογίας. Είναι φανερό ότι ο κορμός της εκπαίδευσης ήταν τα λατινικά. Η γλώσσα των νομικών για παράδειγμα, ήταν η λατινική ή η γαλλική. Αν και η αγγλική κατοχυρώνεται ως γλώσσα της υπεράσπισης το 1362, τα δικαστικά έγγραφα εξακολουθούν να γράφονται στα λατινικά και στα γαλλικά ως το 1733, με την εξαίρεση της περιόδου της Κοινοπολιτείας. Η γαλλική άλλωστε, εθεωρείτο γλώσσα πολιτισμού και ευγένειας (Jewell, ο. π. :48, 53). Μόνο από τις αρχές του 15ου αιώνα η αγγλική γλώσσα αποκτά κύρος και αντικαθιστά πλήρως τη γαλλική, τόσο στο εμπόριο όσο και στη λογοτεχνία, δίνοντας ένα μέσο σε μιαν ανερχόμενη μορφωμένη τάξη λαϊκών να αποκτήσει υπόσταση και να δημιουργήσει πολιτισμό, ξεπερνώντας το εκκλησιαστικό μονοπώλιο της λατινικής. Είναι χαρακτηριστικό ότι η εγγραμματοσύνη στην Αγγλία αυξάνεται με την επικράτηση των αγγλικών (Lawson and Silver, ο. π. : 80-1).

Η διδασκαλία των λατινικών στα σχολεία γραμματικής δεν γινόταν όπως μιας ξένης γλώσσας. Ο στόχος ήταν οι μαθητές να μιλούν λατινικά σχεδόν σαν να ήταν η μητρική τους γλώσσα. Έπρεπε λοιπόν να μιλούν λατινικά, τόσο με τον καθηγητή τους όσο και μεταξύ τους, όσο το δυνατόν περισσότερο και όσο το δυνατόν νωρίτερα, ανεξάρτητα και πέρα από τη διδακτική ώρα. Οι μικροί βέβαια μαθητές χρησιμοποιούσαν αρχικά τα αγγλικά, οι μεγαλύτεροι όμως ήταν υποχρεωμένοι να μιλούν λατινικά παντού, ακόμα και στο γεύμα ή στο δείπνο (Orme ο. π.:148). Ο σκοπός των σχολείων γραμματικής ήταν, σύμφωνα με τον Williams, «η προετοιμασία για την μεγαλόφωνη ανάγνωση, την κατανόηση και τον σχολιασμό των εκκλησιαστικών κειμένων» (Williams, ο. π. : 130). Κατά συνέπεια, δεν πρόκειται απλώς για σχολεία μελέτης της λατινικής γραμματικής, μιας και η μελέτη του περιεχομένου των κειμένων είχε μεγάλη σημασία (Williams, ο. π. :129). Ωστόσο, το είδος των προς εξέταση κειμένων προκαλούσε διαχρονικά, μεγάλα προβλήματα στην εκκλησιαστική ιεραρχία, καθώς η επιλογή τους και ιδιαίτερα η προσπάθεια για την αποφυγή παγανιστικών έργων απειλητικών για το δόγμα, ήταν κομβικής σημασίας ζήτημα. Το πρόβλημα αυτό εντάθηκε τόσο στο πλαίσιο του Ουμανισμού όσο και κατά τη Μεταρρύθμιση, όπως θα δούμε παρακάτω.

Ήδη από τον 12ο και 13ο αιώνα με τις αποφάσεις της 3ης και 4ης συνόδου του Λατερανού, προβλέπονταν σχολεία γραμματικής για κάθε καθεδρικό ναό, κανόνας που ακολουθήθηκε και στην Αγγλία. Στα σχολεία γραμματικής των καθεδρικών ναών των πόλεων φοιτούσαν και παιδιά της ευρύτερης περιοχής που δεν είχαν σκοπό να υπηρετήσουν τον Κλήρο, καταβάλλοντας δίδακτρα, αλλά και φτωχά παιδιά, χωρίς δίδακτρα (Jewell, ο. π. :15). Το ίδιο συνέβαινε και με τα σχολεία των

μοναστηριών που εξυπηρετούσαν τις εκπαιδευτικές ανάγκες των γειτονικών πόλεων. Στους καθηδρικούς των πόλεων, τον διευθυντή του σχολείου (*scholasticus* ή *magister*) διορίζε ο αρμόδιος για την βιβλιοθήκη και το αρχείο του ναού (καγκελάριος), ο οποίος ήταν μέλος του κολεγίου των επιτρόπων και του χορηγούσε το μονοπώλιο διδασκαλίας για την περιοχή. Ο επίσκοπος ωστόσο, μπορούσε να διορίσει συμπληρωματικά και άλλους καθηγητές. Οι καθηδρικοί κάθε πόλης διατηρούσαν παράλληλα και σχολεία ιερατικών σπουδών (*Song schools*) στα οποία διδασκόταν το γρηγοριανό μέλος και άλλη λειτουργική μουσική. Σύντομα, τα σχολεία αυτά απέκτησαν ειδικούς χώρους που λειτουργούσαν ως καταλύματα για τους σπουδαστές (Lawson and Silver, ο. π. :21, 22). Σταδιακά ωστόσο, η απαίτηση για σχολεία μεγάλωνε και άνοιξαν και άλλα σχολεία που δεν ήταν άμεσα συνδεδεμένα με τον Κλήρο, αν και σε αυτά δίδασκαν κυρίως ιερείς, αλλά όχι μοναχοί. Σε πολλά από αυτά τα σχολεία ήταν δυνατή η εγγραφή και η παρακολούθηση αντί διδασκτρών. Τα σχολεία αυτά ονομάστηκαν «δημόσια» σχολεία (*Public schools*) με την έννοια ότι ο καθένας μπορούσε να εγγραφεί αν είχε να πληρώσει τα δίδακτρα. Δεν ήταν δηλαδή κλειστά ιδρύματα για συγκεκριμένες ομάδες πληθυσμού (μέλη συντεχνιών, κληρικούς ή άλλους) και από αυτή την άποψη, είχαν δημόσιο χαρακτήρα. Κατά συνέπεια, δεν πρέπει να γίνεται σύγχυση με την σημερινή έννοια του δημοσίου (δωρεάν, υποχρεωτικού και υπό κρατικό έλεγχο) σχολείου. Από τον 13ο αιώνα έχουμε τις πρώτες πληροφορίες για σχολεία σε μικρότερες πόλεις αν και σχολεία στα χωριά δεν θα εμφανιστούν πριν το 1500 (Orme, ο. π.:193).

Προς το τέλος του 14ου αιώνα εμφανίζονται τα πρώτα σχολεία που δέχονται επιχορήγηση ή κληροδοτήματα από κάποιον πλούσιο χορηγό (*Free schools*) ώστε να παρέχουν δωρεάν εκπαίδευση σε άπορους μαθητές, ενώ και άλλα σχολεία ιδρύονται σε φτωχοκομεία μονών ή κατοικίες πλουσίων, με μικρό αριθμό μαθητών (Orme 1976:1). Ένα από τα αποτελέσματα της πανώλης των μέσων του 14ου αιώνα που αφάνισε το ένα τρίτο ή ένα τέταρτο του πληθυσμού, ήταν και μια εκπαιδευτική κρίση εξαιτίας της δραματικής μείωσης του αριθμού των κληρικών και κατά συνέπεια, της έλλειψης δασκάλων. Η εκπαιδευτική αυτή κρίση οδήγησε τον Ερρίκο ΣΤ΄ να ιδρύσει στο Κέιμπριτζ το κολέγιο God's House, με αποκλειστικό σκοπό την παραγωγή ικανών καθηγητών που με την αποφοίτηση τους ήταν υποχρεωμένοι να αποδεχθούν οποιαδήποτε θέση τους προσφερόταν αντί ικανοποιητικού μισθού (Lawson and Silver, ο. π. :47). Προς το τέλος του αιώνα, η ανάπτυξη του βιοτικού επιπέδου έχει σαν αποτέλεσμα ένα νέο κύμα φιλανθρωπίας που ένα από τα χαρακτηριστικά του είναι η δημιουργία επιχορηγούμενων σχολείων. Οι ιδρυτές ή χορηγοί ήταν κυρίως πλούσιοι έμποροι, συχνά σε συνεργασία με συντεχνίες και εκκλησιαστικά χορωδιακά κληροδοτήματα (*chantries*).

Τα *Chantry schools* (σχολεία ωδικής) αποτελούσαν ιδρύματα δημιουργημένα με την χορηγία πλούσιων ευεργετών που σκοπό είχαν την προσευχή για την ανάπαυση της ψυχής του ίδιου

του ευεργέτη και της οικογένειάς του, μέσα από την απόδοση εκκλησιαστικών ύμνων. Παράλληλα ωστόσο, στις περισσότερες περιπτώσεις στα chantries, λειτουργούσαν και σχολεία γραμματικής ώστε να είναι δυνατή η εκπαίδευση των νέων στη λατινική γλώσσα, που ήταν η γλώσσα τόσο του γρηγοριανού μέλους όσο και των υπολοίπων εκκλησιαστικών ύμνων. Δεν γνωρίζουμε με ακρίβεια την ιστορία τους, ωστόσο, το πρώτο τέτοιο σχολείο για το οποίο έχουμε στοιχεία, ιδρύθηκε το 1384 στο Waton under edge στο Gloucestershire από τη Λαίδη Katharine Berkeley. Το βέβαιο είναι, όπως προκύπτει από το καταστατικό του, ότι προβλεπόταν η δωρεάν φοίτηση για δύο υποτρόφους και το πιο σημαντικό, η δωρεάν παροχή μαθημάτων από τον καθηγητή σε όποιον άλλον το επιθυμούσε. Με άλλα λόγια, η λαίδη Berkeley καλύπτοντας τα έξοδα του καθηγητή, άνοιγε το δρόμο για δωρεάν εκπαίδευση σε μεγάλο αριθμό μαθητών της κοινότητας και όχι μόνο για μερικούς υποτρόφους, αποδεικνύοντας έτσι, ότι μέσω των χορηγιών, η υπόθεση της δωρεάν παροχής εκπαίδευσης ήταν δυνατόν να είναι οικονομικά βιώσιμη (Orme ο. π. :229). Ανοίγει με αυτόν τον τρόπο, χάρη στο Waton school, ο δρόμος για τη δημιουργία σχολείων που να είναι νομικά ανεξάρτητα, ανοικτά και δωρεάν για εξωτερικούς σπουδαστές και με άμεση σχέση με την τοπική κοινωνία, άρα πολύ διαφορετικά σε σχέση με τα εκκλησιαστικά *Grammar schools*, που εξετάσαμε πιο πάνω, ή τα παλαιότερα *Chantry schools*. Τα *Chantry schools* θα μας απασχολήσουν και στη συνέχεια, όταν με την *Chantry Act* του 1548 επί Εδουάρδου ΣΤ΄, ένα μεγάλο μέρος της περιουσίας τους θα περάσει στον έλεγχο του κράτους.

Δύο άλλες μορφές εκπαίδευσης δημιουργήθηκαν εκείνη την εποχή. Πρόκειται για τα σχολεία για οικότροφους σπουδαστές (*Boarding schools*) και την κατ' οίκον διδασκαλία από φροντιστές καθηγητές (*tutors*). Δύο είναι τα ιδρύματα που ξεχωρίζουν στην πρώτη κατηγορία. Το Winchester και το Eton. Το πρώτο ιδρύθηκε από τον επίσκοπο Wykeham το 1382 και το δεύτερο από τον Ερρίκο ΣΤ΄ το 1440. Σαν κληροδοτήματα δέχονταν υποτρόφους με προτεραιότητα στους απογόνους του δωρητή, στη συνέχεια στους γόνους των αρχοντικών οικογενειών της περιφέρειας του σχολείου, έπειτα στους κατοίκους των περιοχών όπου το σχολείο κατείχε περιουσία και τέλος, αν υπήρχαν ακόμα κενές θέσεις, υποψηφίους από όλη την Αγγλία. Τα ιδρύματα αυτά δέχονταν και σπουδαστές που πλήρωναν δίδακτρα. Οι φοιτητές κοιμούνταν σε κοιτώνες για έντεκα έως δώδεκα άτομα, έτρωγαν και εκκλησιάζονταν σε κοινούς χώρους. Το πλαίσιο των σπουδών και η γενικότερη λειτουργία ως ενός κλειστού προνομιακού χώρου για εκλεκτά μέλη, μετέβαλε τις σπουδές σε αυτά τα σχολεία, σε διαβατήριο για την μετέπειτα κοινωνική ανέλιξη των νεαρών σπουδαστών. Τα σχολεία ήταν εξ αρχής συνδεδεμένα με συγκεκριμένα κολέγια, το Winchester με το New College της Οξφόρδης και το Eton με το King's College του Κέιμπριτζ και κατά συνέπεια αποτελούσαν πύλη εισόδου στην ακαδημαϊκή ζωή.

Μια άλλη επιλογή ήταν η κατ' οίκον διδασκαλία, που σύμφωνα με τον Locke, προσέφερε τη δυνατότητα στον μαθητή να κινηθεί με τους δικούς του ρυθμούς, «μακριά από απείθαρχους νέους». Επρόκειτο ασφαλώς, για μια επιλογή για λίγους, αφού προϋπέθετε την ύπαρξη μεγάλης οικονομικής επιφάνειας.

Τέλος, μικρές και περιορισμένες ήταν οι εκπαιδευτικές επιλογές για τα κορίτσια. Υπήρχαν οικοτροφεία για κορίτσια και η δυνατότητα της κατ' οίκον διδασκαλίας. Ωστόσο, και στις δύο περιπτώσεις το ακαδημαϊκό μέρος των σπουδών ήταν περιορισμένο και η έμφαση δινόταν σε κοινωνικές και οικιακές δεξιότητες. Η παρακολούθηση του προγράμματος ενός σχολείου γραμματικής ήταν για τα κορίτσια *a priori* αποκλεισμένη (Jewell, ο. π. :103-105).

Από τα καθεδρικά σχολεία στα κολέγια, τα πανεπιστήμια και τα *Inns of Court*

Ο 13ος αιώνας φέρνει την ανάπτυξη των πρώτων πανεπιστημίων που προκύπτουν ως εξέλιξη των μοναστηριακών ή των καθεδρικών σχολείων. Πράγματι, ορισμένα από τα σημαντικότερα σπουδαστήρια των καθεδρικών ναών των μεγάλων πόλεων αποκτούν, χάρη στις υψηλές τους επιδόσεις, τον τίτλο *Studia Generalia* και προσελκύουν μεγάλο αριθμό σπουδαστών από διάφορα μέρη της Ευρώπης. Η συγκέντρωση μεγάλου αριθμού φοιτητών και καθηγητών δημιουργεί τις πρώτες ενώσεις τους, δηλαδή τα πρώτα πανεπιστήμια. Καθώς η εκπαίδευση μονοπωλείται από την Εκκλησία, τα πανεπιστήμια αποτελούν αρχικά χώρους για την συστηματική καλλιέργεια των θεολογικών σπουδών και του κανονικού δικαίου. Το πανεπιστήμιο των Παρισίων για παράδειγμα, αποκτά την πιο ονομαστή σχολή θεολογίας και από το 1231, την παπική έγκριση με την Βούλα *Parens scientiarum*. Σύντομα ωστόσο, εκτός από τις θεολογικές, τα πανεπιστήμια θα καλύψουν και πιο πρακτικές εκπαιδευτικές ανάγκες. Έτσι, τα ιταλικά πανεπιστήμια δίνουν έμφαση σε περισσότερο επαγγελματικούς στόχους, με χαρακτηριστικότερες περιπτώσεις τα πανεπιστήμια αρχικά της Μπολόνια και αργότερα της Πάντοβα, που ειδικεύονταν σε άλλες κατευθύνσεις όπως η νομική ή η ιατρική (Bowen, ο. π., σ. σ. 109, 110, 112, 232).

Σταδιακά εμφανίζονται οι όροι *universitas* (πανεπιστήμιο) και *facultas* (κλάδοι) με τις αντίστοιχες εκπαιδευτικές τους έννοιες. Η ανάγκη της αυτοπροστασίας των φοιτητών που έρχονταν από μακρινά μέρη, από την αυθαιρεσία των ντόπιων, τους οδήγησε στη δημιουργία «εθνικών» ενώσεων (*nations* ή *universitates*) που σταδιακά θα ενσωματωθούν σε μία ένωση (*universitas*). Από τη μεριά των διδασκόντων, *universitates* ήταν οι συντεχνιακού τύπου ενώσεις που είχαν αντίστοιχα σκοπό την προστασία των δικών τους δικαιωμάτων.

Τα πανεπιστήμια, κατά τα μεσαιωνικά χρόνια, διακρίνονταν ανάλογα με τον τρόπο που διοικούνταν, σε εκείνα που την διοίκηση είχαν οι καθηγητές και σε εκείνα που διοικούνταν από τις φοιτητικές ενώσεις. Από αυτή την άποψη, η Οξφόρδη και το Κέιμπριτζ ανήκαν στην πρώτη

κατηγορία. Τα δύο πρώτα αγγλικά πανεπιστήμια ιδρύονται τον 12ο και 13ο αιώνα και τα μέλη τους ήταν άρρενες κεκαρμένοι μοναχοί, υπό την διοίκηση των επισκόπων των δύο περιοχών (Jewell, ο. π. : 15). Τα κολέγια που ιδρύονται από τον 13ο αιώνα αποτελούσαν αρχικά ευσεβείς θρησκευτικές ενώσεις πτυχιούχων που σκοπό είχαν την περαιτέρω μελέτη στα ανώτερα επίπεδα της θεολογίας και του κοσμικού και κανονικού δικαίου. Μόνο αργότερα προστέθηκαν στα κολέγια προπτυχιακοί φοιτητές, πολιτική που εδραιώθηκε με τις εγγραφές στο New College της Οξφόρδης το 1379 και στο King's College του Κέιμπριτζ το 1441. Τα κολέγια αποκτούν σταδιακά δύναμη και εξουσία μέσα στα πανεπιστήμια. Ενώ λοιπόν αρχικά οι προπτυχιακοί φοιτητές εγγράφονταν απ' ευθείας στα πανεπιστήμια, σταδιακά το αγγλικό πανεπιστήμιο απέκτησε κολεγιακή δομή, έφθασε δηλαδή να ελέγχεται από τα κολέγια τα οποία ανέλαβαν τις σπουδές στις ελευθέρια τέχνες, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι τα πανεπιστήμια σταμάτησαν να παρέχουν διαλέξεις. Μια σειρά από τέτοια κολέγια είχαν δημιουργηθεί ως τον 16ο αιώνα τόσο στην Οξφόρδη όσο και στο Κέιμπριτζ. Το Magdalen και το Corpus Christi στην Οξφόρδη και το Christ's και το St. John στο Κέιμπριτζ. Τα κολέγια «προικίζονταν» κατά την ίδρυση τους από πλούσιους δωρητές και είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικό ότι τα πανεπιστήμια ήταν πάντα φτωχότερα από τα κολέγια, καθώς δεν διέθεταν αντίστοιχη υποστήριξη. Μόνο κατά τον 15ο αιώνα τα δύο πανεπιστήμια αρχίζουν να αποκτούν δικά τους κτήρια και υποδομές, για παράδειγμα και τα δύο αποκτούν βιβλιοθήκες. Η κρίση του 14ου αιώνα είχε σαν αποτέλεσμα τη μείωση των επιχορηγήσεων προς τα πανεπιστήμια και σαν συνέπεια, ο αριθμός των φοιτητών θα μειωθεί σημαντικά. Όσοι δεν μπορούσαν να εξασφαλίσουν οικονομική υποστήριξη από γονείς ή πάτρωνες ήταν υποχρεωμένοι να εγκαταλείψουν (Lawson and Silver, ο. π. :59).

Τον 15ο αιώνα η κατάσταση βελτιώνεται και η σημασία των πανεπιστημίων αυξάνει καθώς η κατάληψη μιας θέσης στον ανώτερο Κλήρο προϋποθέτει πια την κατοχή ακαδημαϊκού τίτλου. Στα πανεπιστήμια εγγράφονται παράλληλα και γόνοι πλουσίων οικογενειών που δεν έχουν σκοπό να κάνουν εκκλησιαστική καριέρα, αλλά ούτε καν να αποφοιτήσουν. Για αυτούς, το πανεπιστήμιο αποτελεί την ολοκλήρωση ενός κύκλου σπουδών. Αυτό δεν σημαίνει ότι τα πανεπιστήμια εκκοσμικεύονται, ωστόσο, ένας αέρας αλλαγής έχει αρχίσει να πνέει και σε αυτούς τους κλειστούς χώρους. Πράγματι, το αναγεννησιακό ουμανιστικό πνεύμα κάνει δειλά την εμφάνισή του όταν ευεργέτες δωρίζουν στα πανεπιστήμια τα πρώτα εισαγόμενα από την Ιταλία, βιβλία αναγεννησιακής φιλολογίας για την εμβάθυνση της μελέτης της λατινικής φιλολογίας. Στο Κέιμπριτζ το *curriculum* σταδιακά αλλάζει και από το 1488 το τμήμα των ελευθερίων τεχνών άρχισε με δύο χρόνια ανθρωπιστικών γραμμάτων για να ακολουθήσει ένα έτος λογικής και ένα φιλοσοφίας. Ο πρώτος πάντως που θα διδάξει ελληνικά στο Κέιμπριτζ ήταν ο Έρασμος το 1518. Οι ουμανιστικές σπουδές ήταν κατά βάση προσαρμοσμένες στις ανάγκες των ηγετικών τάξεων και η

επικράτησή τους στο πανεπιστήμιό και στα σχολεία γραμματικής άλλαξε το πλαίσιο των σπουδών στην Αγγλία του 16ου αιώνα και μετέπειτα (Jewell, ο. π. :3, 20).

Πολλοί νεαροί αριστοκράτες, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, είχαν την πολυτέλεια της κατ' οίκον διδασκαλίας, μακριά από τα πανεπιστήμια και τα κολέγια. Πολλοί από αυτούς έβρισκαν διέξοδο σπουδών κύρους και κοινωνικής καταξίωσης στα *Inns of Court*. Εκεί συναντούσαν άλλους φοιτητές που, είτε είχαν ολοκληρώσει κάποιο κύκλο σπουδών σε κάποιο κολέγιο ή πανεπιστήμιο είτε όχι, συνέχιζαν σε αυτά τα ιδιαίτερα για την αγγλική εκπαίδευση, ιδρύματα. Ο χώρος όπου συγκεντρώνονταν οι νομικοί της Αγγλίας, εκτός των κανονικών (του εκκλησιαστικού δικαίου), ήταν η περιοχή του Westminster στο Λονδίνο όπου είχε την έδρα της η κυβέρνηση και ολόκληρο το δικαστικό σύστημα. Σε αυτή λοιπόν την περιοχή και όχι στα πανεπιστήμια, δημιουργήθηκαν «σχολές» νομικής αποκλειστικά για άνδρες, που ονομάστηκαν «εστίες ή οίκοι των δικαστηρίων». Προαπαιτούμενο ήταν η άριστη γνώση της λατινικής και της γαλλικής γλώσσας αφού όλο το αγγλικό νομικό σύστημα χρησιμοποιούσε αυτές τις γλώσσες. Οι σπουδές απαιτούσαν την μελέτη προηγούμενων νομικών περιπτώσεων και νομικών κειμένων και διεξάγονταν εικονικές, αλλά απολύτως αληθοφανείς δίκες (mootes) για πρακτική άσκηση. Οι σπουδές ήταν μακρόχρονες και απαιτητικές και μόνο λίγοι είχαν την οικονομική άνεση να τις παρακολουθήσουν.

Μέρος δεύτερο

Ουμανισμός και Μεταρρύθμιση τον 16ο αιώνα στην Αγγλία

Κεφάλαιο πρώτο

Η επιρροή του Ουμανισμού στην αγγλική εκπαίδευση

Ποιους αφορά η ουμανιστική εκπαίδευση

Κατά τον 14ο και 15ο αιώνα, στο πλαίσιο του κινήματος της Αναγέννησης των γραμμάτων και των τεχνών που ξεκινά από την Ιταλία, οι σχολαστικές σπουδές θα αμφισβητηθούν. Η Αναγέννηση στρέφει το ενδιαφέρον των λογίων στην κλασική παράδοση του ελληνορωμαϊκού πνεύματος. Παράλληλα, το ουμανιστικό κίνημα ενθαρρύνει την ηθική διαμόρφωση του χαρακτήρα των ευγενών πολιτών για την καλλιέργεια της αρετής (*virtue*). Το πλαίσιο της ουμανιστικής εκπαίδευσης εκφράστηκε αρχικά στο έργο του Petrus Paulus Vergerio (1349-1420)⁵, *De ingenuis moribus ac liberalibus studiis*, στο οποίο υιοθετούνται πολλές από τις ιδέες που παρουσιάζονται από τον Πλούταρχο (48-120 μ. Χ.) στο *Περὶ παιδων ἀγωγῆς*. Ο Vergerio αναφερόμενος στην αγωγή των ευγενών πολιτών, θεωρεί υποχρέωση του πατέρα να δώσει στον γιό του μαζί με το «καλό όνομα» και την «καλή καταγωγή» και μια «καλή εκπαίδευση», ώστε να καταλάβει αργότερα μια υψηλή θέση στα δημόσια αξιώματα. Ως προς την κοινωνική στόχευση της εκπαίδευσης, ο Vergerio δεν διαφέρει από τον Πετράρχη και τους άλλους λογίους της εποχής. Η εκπαίδευση του λαού δεν ανήκει στην προβληματική τους και παραμένει αριστοκρατικό προνόμιο.

Συνέπεια της αναζήτησης της αρετής μέσω της εκπαίδευσης είναι η αναθεώρηση του προγράμματος σπουδών των ελευθερίων τεχνών. Δίνεται προτεραιότητα στη γνώση της ιστορίας, της ηθικής, της φιλοσοφίας και της καλλιέργειας της ευγλωττίας. Ακολουθούν η γυμναστική και οι τέχνες του πολέμου, η μουσική και η μελέτη των γραμμάτων, με έμφαση στην γραμματική, τη λογική, τη ρητορική και την ποίηση, σε μια κατεύθυνση περισσότερο κοσμική, γήινη και πρακτική και λιγότερο μεταφυσική (Bowen, ο. π., σ. σ. 199, 212-215).

Ο Ουμανισμός έρχεται στην Αγγλία χάρη στο έργο και τις προσπάθειες λογίων όπως ο Έρασμος, ο More, ο Elyot και ο Colet, που αποτελούν μαζί με άλλους, έναν κύκλο διανοουμένων. Η επικράτησή του στην αγγλική εκπαίδευση γίνεται σε μια εποχή όπου το Στέμμα προσπαθεί να επιβάλει την εξουσία του στην ύπαιθρο, η ρήξη με την Ρώμη είναι προ των πυλών, ενώ την ίδια

5 Petrus Paulus Vergerio, ουμανιστής λόγιος και συγγραφέας.

στιγμή, το πέρασμα από την φεουδαλική οικονομία στην οικονομία της αγοράς προσφέρει νέες ευκαιρίες στο εμπόριο και στην εκμετάλλευση της γης. Σύμφωνα με την Friedman, ο Ουμανισμός στα μέσα του 16ου αιώνα είχε ξεπεράσει το στάδιο μιας απλής κίνησης διανοητών για την ανακάλυψη και μελέτη της αρχαίας γνώσης και είχε γίνει, χάρη στην επικράτηση του στην εκπαίδευση, κύριο μέσο διαμόρφωσης της σκέψης και της φιλοσοφίας των ανώτερων και πιο μορφωμένων στρωμάτων της ευρωπαϊκής κοινωνίας. Αν και το κίνημα του Ουμανισμού δεν έχει άμεσες συνέπειες στην ευρύτερη λαϊκή μόρφωση, οι θετικές συνέπειες του στην Αγγλία θα φανούν προς το τέλος του 16ου αιώνα. Αυτό συνέβη μέσα σε ένα γενικότερο πνεύμα φιλαναγνωσίας που ενισχύθηκε, όπως θα δούμε, και από άλλους παράγοντες που επηρεάζουν την εγγραμματοσύνη, όπως η ανάπτυξη της τυπογραφίας και το θρησκευτικό ενδιαφέρον του Προτεσταντισμού για την ανάγνωση της Βίβλου (Wrightson, ο. π. : 156, 157). Η πλήρης ανθρωπιστική μόρφωση ωστόσο, είναι κάτι πολύ ευρύτερο από την απλή εγγραμματοσύνη και δεν πρέπει να συγχέεται μαζί της. Άλλωστε, ούτε αυτή έγινε μαζικά κατορθωτή την περίοδο που εξετάζουμε. Καθ' όλο τον 16ο και 17ο αιώνα η συντριπτική πλειοψηφία ανδρών και γυναικών στην Αγγλία εξακολουθούν να μην μπορούν να διαβάζουν και να γράφουν (Friedman, 1985: 57, 58).

Πιο αναλυτικά, μέχρι τα τέλη του 15ου αιώνα η εκπαίδευση όσων τυχερών νέων ήταν γόννοι προνομιούχων οικογενειών έμενε ανεπηρέαστη από το ουμανιστικό πνεύμα και προσηλωμένη στις αρχές και τις ανάγκες της φεουδαλικής αριστοκρατίας. Οι πολεμικές τέχνες και το κυνήγι ήταν οι βασικές αρετές και δεξιότητες που επιδιώκονταν, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν μάθαιναν να διαβάζουν και να γράφουν, αν και οι λόγιες ικανότητες γενικά, υποτιμούνταν. Οι ευγενείς νέοι μπορούσαν να λάβουν εκκλησιαστική εκπαίδευση ή να παρακολουθήσουν μαθήματα κατ'οίκον πριν σταλούν ως «ακόλουθοι» στις κατοικίες υψηλά ιστάμενων προσώπων στην κοινωνική ιεραρχία, για να αποκτήσουν αυλικούς τρόπους και δεξιότητες ώστε να καταλάβουν στη συνέχεια μια θέση στην ανώτερη διοίκηση, ανάλογη της κοινωνικής τους θέσης.

Αν και η πρακτική αυτή συνεχίστηκε κατά τον 16ο αιώνα, δεν θεωρούνταν πια επαρκής για μια κυβερνητική ή διπλωματική καριέρα και έπρεπε να συνοδεύεται από σπουδές σε κάποιο σχολείο γραμματικής ή με κατ'οίκον διδασκαλία, ενώ στη συνέχεια, ο νέος έπρεπε να εγγραφεί σε κάποιο πανεπιστήμιο ή *Inn of Court* για την ολοκλήρωση του κύκλου σπουδών του. Σύμφωνα με το ουμανιστικό ιδεώδες και τις συμβουλές που δίνει ο Sir Thomas Elyot στο *The Book Named the Governor*, ένας νέος πρέπει να ξεκινά από τα επτά του χρόνια με απλές ασκήσεις λατινικής γραμματικής και απλά κείμενα ελληνικής και λατινικής γραμματείας, κατάλληλου ύφους και ηθικού περιεχομένου. Τέτοια ήταν οι μύθοι του Αισώπου, η *Ιλιάδα* και η *Οδύσσεια* του Ομήρου, κείμενα του Λουκιανού, η *Αινειάδα* του Βιργιλίου, οι *Μεταμορφώσεις* του Οβιδίου και άλλα. Στη συνέχεια και από τα δεκατέσσερα του χρόνια, η εκπαίδευσή του στρεφόταν στη ρητορική και τη

λογική, με έργα του Κικέρωνα και του Εράσμου, καθώς και στην ιστορία. Στα δεκαεπτά του, ένας νέος μπορούσε να ασχοληθεί με τη φιλοσοφία του Αριστοτέλη και του Πλάτωνα και να μελετήσει το *De Officiis* του Κικέρωνα και το *Institutio Principis Christiani* του Εράσμου.

Όλα τα παραπάνω δεν ισχύουν για τα κορίτσια. Παρά το νέο πνεύμα που φέρνει ο Ουμανισμός, η θέση της γυναίκας δεν αλλάζει και μάλιστα στο έργο του Elyot που αναφέραμε, ο ουμανιστής λόγιος προτείνει τα αγόρια στην ηλικία των επτά ετών να απομακρύνονται από τις γυναίκες, ιδιαίτερα τις νέες, καθώς η παρουσία τους κρίνεται καταστροφική «για την αρετή και τη λογική τους». Μοναδική εξαίρεση, η αναγκαία παρουσία μιας ηλικιωμένης και σοβαρής οικονόμου που θα φροντίζει το δωμάτιο του νεαρού *Gentleman*. Η εκπαίδευση που επιφυλάσσεται για τις γυναίκες τον 16ο αιώνα δεν απέχει από το παλαιό πρότυπο και υστερεί δραματικά σε σχέση με αυτή των ανδρών. Τα λατινικά, που όπως είδαμε, είναι η αιχμή του δόρατος της ουμανιστικής εκπαίδευσης, δεν διδάσκονται στα κορίτσια ούτε αυτά είναι επιλέξιμα για σπουδές καριέρας και από αυτή την άποψη, η Friedman υποστηρίζει απαντώντας στον Stone, ότι καμιά εκπαιδευτική επανάσταση δεν έγινε τον 16ο αιώνα για τις γυναίκες (Friedman, ο. π. : 59-61).

Στο ίδιο πνεύμα, τόσο η Jewell όσο και ο Wrightson, υποστηρίζουν ότι η άποψη του Stone για μια εκπαιδευτική επανάσταση ανάμεσα στο 1560 και το 1640, πρέπει να αμφισβητηθεί επειδή η τελευταία υπήρξε πρόσκαιρη και ασυνεχής και κοινωνικά περιορισμένη στην ανώτερη τάξη. Σύμφωνα με την Jewell, ένα πιο δημοκρατικό άνοιγμα της εκπαίδευσης στις κατώτερες τάξεις προκαλούσε φόβους κοινωνικών ανατροπών σε μια περίοδο κατά την οποία όπως είδαμε, οι ταξικοί διαχωρισμοί ήταν αυτονόητοι και οι ιεραρχικές δομές, ακλόνητες. Τη λύση προς μια κατεύθυνση δημιουργίας εγγράμματων και ταυτόχρονα πιστών και αφοσιωμένων υπηκόων, θα δώσουν πολύ αργότερα στα τέλη του 17ου αιώνα όπως θα δούμε παρακάτω, τα *Charity schools* (Jewell, ο π.: 6.). Ο Wrightson από τη μεριά του, θεωρεί ότι μια τέτοια επανάσταση ήταν αδύνατη για διάφορους λόγους όπως το κόστος της εκπαίδευσης, που ήταν τουλάχιστον δυσβάσταχτο, αν όχι αδύνατο να καλυφθεί, από τους περισσότερους και αποτελούνταν όχι μόνο από τα δίδακτρα, αλλά και από το πολύ μεγάλο κόστος της αγοράς των υλικών (βιβλία, κεριά και εργαλεία γραφής). Αν παρ' όλα αυτά κάποιος κατάφερνε να φθάσει στο πανεπιστήμιο, μπορούσε να ωφεληθεί από υποτροφίες ή να εργάζεται στην υπηρεσία κάποιου κοινωνικά ανώτερου συμφοιτητή του, σπουδάζοντας παράλληλα. Αυτό ωστόσο, δεν ήταν καθόλου εύκολο να συμβεί γιατί για να εγγραφεί κάποιος στο πανεπιστήμιο θα έπρεπε να παρακολουθεί συνεχώς κάποιο σχολείο ως τα τέλη της εφηβείας του, πράγμα απαγορευτικό για τις περισσότερες οικογένειες, καθώς πέραν των άλλων, η εργασία των νέων ήταν ύψιστης σημασίας για την επιβίωση της. Όσο για τα *Inns of Court*, το κόστος παρακολούθησης ήταν απολύτως απαγορευτικό για οποιονδήποτε πέραν της ανώτερης τάξης (Wrightson, ο. π. : 149).

Ως προς την επιρροή που ασκεί ο Ουμανισμός στις προνομιούχες τάξεις, υπάρχει ομοφωνία μεταξύ των ιστορικών. Ο Stone αναφέρει χαρακτηριστικά ότι οι αριστοκρατικές οικογένειες της Αγγλίας έστελναν τα παιδιά τους στα πανεπιστήμια και στα *Inns of Court* επηρεασμένες από τους λογίους και δασκάλους της Αναγέννησης όπως ο Elyot, ο Colet, ο Mulcaster και άλλοι, στο πνεύμα της ουμανιστικής αυλικής εκπαίδευσης του Castiglione⁶ (Stone, ο. π. : 28). Το ίδιο υποστηρίζει και η Ο' Day, παρατηρώντας ότι από τις αρχές του 16ου αιώνα ως το 1560, οι αριστοκρατικές οικογένειες στέλνουν τα παιδιά τους στο σχολείο και από εκεί στο πανεπιστήμιο, καθώς η μόρφωση αποτελεί πια βασικό χαρακτηριστικό του *Gentleman* χωρίς το οποίο μια καριέρα σε τοπικά ή εθνικής εμβέλειας κυβερνητικά πόστα, θα ήταν αδύνατη. Να σημειωθεί ότι οι περισσότεροι από όσους σπούδαζαν δεν το έκαναν σπρωγμένοι από κάποια οικονομική αναγκαιότητα. Τα κίνητρό τους ήταν αλτρουιστικά, δηλαδή σπούδαζαν προς όφελος της κοινωνίας και των οικογενειών τους ή τουλάχιστον αυτό πίστευαν (Ο' Day, 2000, ο. π. : 28).

Τέλος, φαίνεται ότι στη μεσαία τάξη και ιδιαίτερα στο ανώτερο τμήμα της, καλλιεργείται σταδιακά ένα αίσθημα ατομικής και κοινωνικής προόδου μέσω της εκπαίδευσης, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ο Ουμανισμός είναι η μοναδική αιτία που οδηγεί τη μεσαία τάξη σε έναν νέο κοινωνικό ρόλο, αφού υπάρχουν άλλα πολύ σημαντικότερα φαινόμενα, όπως η μεγάλη δημογραφική αύξηση, ο πληθωρισμός, η νέα φτώχεια, που προκαλούν ανακατανομή του πλούτου και δημιουργούν για πρώτη φορά προλεταριακά στρώματα. Σε κάθε περίπτωση, και στο πλαίσιο αυτής της νέας αυτοσυνείδησης, η μεσαία τάξη εμπλέκεται όλο και περισσότερο στα πολιτικά, κοινωνικά και θρησκευτικά ζητήματα της εποχής. Από αυτή την άποψη και καθώς την ίδια περίοδο αυξάνεται η παραγωγή βιβλίων στην καθομιλουμένη σε έντυπη μορφή, η μεσαία τάξη φαίνεται να είναι η πιο ευνοημένη από την νέα πραγματικότητα και είναι αυτή που τροφοδοτεί την παραγωγή όλο και περισσότερων εκδόσεων που η ίδια κατά κύριο λόγο θα καταναλώσει, δημιουργώντας έτσι έναν «ενάρετο» κύκλο. Παράλληλα και σύμφωνα με τον Wrightson, η μεσαία τάξη σε πόλεις και επαρχία, βελτιώνει μέσω της εγγραμματοσύνης, τα επαγγελματικά της προσόντα, αναζητώντας αρχικά την ατομική πρόοδο μέσα από σπουδές που οδηγούσαν σε εκκλησιαστική ή άλλη επαγγελματική καριέρα. Σύντομα και σαν συνέπεια των προηγούμενων, δημιουργείται μια φιλαναγνωστική κοινότητα που περιλαμβάνει και τμήματα της κατώτερης μεσαίας τάξης. Η νέα αυτή κατάσταση έχει σαν αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας κουλτούρας που περιλαμβάνει και συμπαρασύρει και τα λαϊκότερα στρώματα (όχι ωστόσο τη μεγάλη μάζα των πληβείων), όπως φανερώνουν οι απανωτές και επιτυχημένες εκδόσεις λαϊκών αναγνωσμάτων, ενώ το ίδιο το

6 Castiglione Baldassare, Ιταλός αναγεννησιακός λόγιος, στο: «Το εγχειρίδιο του καλού Αυλικού», (2010). μτφρ. Κωνσταντίνα Παπαεττροπούλου, Αθήνα: Ερατώ.

διάβασμα γίνεται πάθος και θεωρείται μέσο για την κοινωνική κινητικότητα (Wrihtson , ο. π., 147-162).

Μέσα και στόχοι της ουμανιστικής εκπαίδευσης

Είδαμε στο πρώτο μέρος πώς το Κέιμπριτζ τροποποίησε το πρόγραμμα σπουδών του. Πράγματι, στην αυγή της Μεταρρύθμισης, τα σχολεία γραμματικής και τα πανεπιστήμια είχαν υιοθετήσει τις ουμανιστικές ιδέες. Στόχος της εκπαίδευσης γίνεται η ανάπτυξη του ατόμου και η αυτό-βελτίωση του μέσω ενός φιλελεύθερου προγράμματος στηριγμένου στην ανθρωποκεντρική ιστορία, την ποίηση, την φιλοσοφία και την ρητορική. Σταθμό αποτελεί η ίδρυση του σχολείου του *St. Paul* στον ομώνυμο καθεδρικό ναό του Λονδίνου, από τον John Colet το 1509. Το σχολείο τέθηκε το 1512 υπό την διοίκηση της συντεχνίας των υφασματεμπόρων,⁷ της οποίας ο Colet ήταν μέλος, και τη διεύθυνση και διδασκαλία του ανέλαβε ο William Lily⁸. Παράλληλα, μια σειρά από σχολικά βιβλία γράφονται στο ουμανιστικό πνεύμα. Τα βιβλία του Εράσμου που επισκέπτεται τακτικά την Αγγλία αυτή την περίοδο, έχουν μεγάλη ζήτηση και ο ίδιος ο Colet παραγγέλλει το *De Duplici Copia Verborum ac Rerum* για να το διδάξει στο *St. Paul's*. Το έργο αυτό θα γνωρίσει πάνω από εκατό εκδόσεις και θα γίνει, σύμφωνα με τον Charlton, ένα από τα πιο διαδεδομένα έργα ουμανιστικής εκπαίδευσης σε όλη τη Ευρώπη (Charlton, 1965:111). Στην Αγγλία βρίσκεται επίσης από το 1523 και επισκέπτεται τακτικά το Corpus Christi, όπου δίνει διαλέξεις, και την αυλή του Ερρίκου Η', ο έτερος μεγάλος ουμανιστής, ο Ισπανός Juan Luis Vives. Στο παλάτι αναλαμβάνει την εκπαίδευση της κόρης του Ερρίκου με την Αικατερίνη της Αραγονίας, Μαρίας. Εκεί, θα συγγράψει πολλά έργα που θα γίνουν ιδιαίτερα δημοφιλή, όπως το *Introductio ad Sapientiam*, αλλά θα αναγκαστεί να αποχωρήσει το 1528, εξαιτίας της υποστήριξης που πρόσφερε στην Αικατερίνη στο ζήτημα του λύσης του γάμου της με τον Ερρίκο (Casini, L., (2017), Mar 14, σ. 2).

Ιδιαίτερα σημαντική είναι η παραγωγή έργων για τη διδασκαλία της λατινικής. Στον John Stanbridge⁹ αποδίδονται ένα *accidente* (για τα μέρη του λόγου), δυο μικρές πραγματείες για τα επίθετα και τα ανώμαλα ρήματα, ένα λατινικό συντακτικό για αρχάριους, ένα λεξικό (*vocabularia*) και μια συλλογή λατινικών φράσεων με την υποδειγματική μετάφρασή τους (*vulgaria*). Τα βιβλία του σύντομα θα χρησιμοποιηθούν στο Eton και στο Winchester. Τα βιβλία αυτά έρχονται να αντικαταστήσουν τα ξεπερασμένα και ακατάλληλα *Ars Minor* του Donatus του 4ου αιώνα και *Doctrinale* του Alexander de villa Dei του 1199, που μαζί με τη γραμματική του Πρίσκου

7 Η Worshipful Company of Mercers, (συντεχνία εμπόρων υφασμάτων μεταξιού) αποτελούσε την αρχαιότερη από τις συντεχνίες του Λονδίνου.

8 Λόγιος, καθηγητής και συγγραφέας της πιο διαδεδομένης λατινικής γραμματικής του 16ου αιώνα.

9 Λόγιος, καθηγητής και διευθυντής του Magdalen College.

(*Priscianus Caesariensis*, περ. 500 μ.Χ.), χρησιμοποιούνταν στα μεσαιωνικά καθεδρικά σχολεία (Jewell, ο. π. : 3, 101). Τόσο η *Ars Minor* όσο και το *Doctrinale* ήταν έργα σχεδιασμένα ώστε να καλύπτουν τις ελάχιστες απαιτήσεις μιας σχολικής τάξης χωρίς εποπτικά μέσα, χωρίς τετράδια και μολύβια, με έναν δάσκαλο κατηχητή που δίδασκε τους μαθητές του μέσω της επανάληψης και της απομνημόνευσης. Για το είδος της εκπαίδευσης που παρεχόταν μέσω αυτών των βιβλίων, ο Λούθηρος είχε πει χαρακτηριστικά πως δεν επιθυμεί μια εκπαίδευση που «μετά από τριάντα χρόνια σκλαβιάς στον *Donatus* και τον *Αλέξανδρο*¹⁰ οι μαθητές δεν θα έχουν μάθει απολύτως τίποτα». (Bowen τ. 2, σ. σ. 358-364, 406-407).

Η πρώτη νεότερη λατινική γραμματική στα αγγλικά, το *Lac Puerorum*, γράφεται το 1497 από τον βοηθό του Stanbridge, John Holt. Τη θέση της θα πάρει το 1513, η γραμματική του Lily, που ήταν μαθητής του Stanbridge. Το έργο αυτό που περιελάμβανε και εργασίες και ασκήσεις των Εράσμου και Colet, γνώρισε τεράστια επιτυχία και χρησιμοποιήθηκε σαν βασικό εγχειρίδιο γραμματικής με συνεχείς βασιλικές εγκρίσεις επί δύο αιώνες. Στον πρόλογο της γραμματικής του Lily του 1542 αναγραφόταν η εντολή του Ερρίκου Η', σύμφωνα με την οποία οι διευθυντές των σχολείων και οι καθηγητές της λατινικής «...για να αποφύγουν να δυσαρεστήσουν τον Βασιλιά και να αποκτήσουν την εύνοια του, θα έπρεπε να διδάσκουν τους μαθητές τους από αυτήν και μόνο την γραμματική...» (Charlton, ο. π. : 108).

Είναι προφανές ότι έχει δημιουργηθεί ένας κύκλος ουμανιστών λογίων στην Αγγλία των αρχών του 16ου αιώνα ο οποίος καθορίζει τις εκπαιδευτικές εξελίξεις. Στόχος είναι η καλλιέργεια της λατινικής γλώσσας, αλλά σε μια κατεύθυνση κομψότητας και εκλέπτυνσης. Η παραγωγή είναι μεγάλη και σημαντική και σε συνεργασία με την ανάπτυξη της τυπογραφίας θα μπορούσε να θεωρηθεί ακόμα και επανάσταση. Δεν πρέπει να μας διαφεύγει ωστόσο, ότι αυτή η εκπαίδευση που δίνεται στα σχολεία γραμματικής και στη συνέχεια στα πανεπιστήμια, αφορά συγκεκριμένο μόνο μέρος του πληθυσμού (Jewell, ο. π.).

Οι ουμανιστές δε παράγουν μόνο σχολικά βιβλία. Ο Ουμανισμός είναι ταυτισμένος με την έννοια του βιβλίου γενικότερα και αυτό συμβολίζεται ολοκάθαρα στα πορτραίτα των ουμανιστών λογίων που κρατούν στα χέρια τους ένα βιβλίο. Πορτραίτα του Εράσμου ή του More με ένα βιβλίο στο χέρι και κοντά τους όλα τα συμβολικά αντικείμενα της γραφής και της διανοητικής εργασίας παραπέμπουν στο ξεκίνημα μιας νέας εποχής. Αν αυτό δεν μας ξαφνιάζει, η παρουσία βιβλίων στα χέρια ευγενών και αυλικών συμβολίζει μια τεράστια αλλαγή σε σχέση με τη μεσαιωνική αντίληψη. Βιβλία στη θέση των όπλων ως σύμβολα εξουσίας και δύναμης σηματοδοτούν μιαν αξιακή αλλαγή, στα ανώτερα έστω, κοινωνικά στρώματα. Η ίδια συμβολική παρουσία του βιβλίου την εποχή της

10 Προφανώς εννοείται το έργο του Alexander de Villa Dei,(1175;-1240), *Doctrinale puerorum*.

Αναγέννησης στην Αγγλία βρίσκεται και αλλού, όπως στο Σεξπηρικό θέατρο. Τα βιβλία ως σύμβολα θα εξαφανιστούν από τα πορτραίτα των ισχυρών με την αλλαγή των αξιών κατά τον 18ο αιώνα, με την επιστροφή στο ιδανικό του υπερφίαλου αριστοκράτη (Sharpe, 2003: 16, 17).

Πράγματι, σύμφωνα με τον Wrightson, τα βιβλία εξαπλώνονται και αντικαθιστούν μεγάλο μέρος του προφορικού πολιτισμού. Ρομάντζα, μύθοι και ιστορίες τυπώνονται και πωλούνται κατά χιλιάδες. Τυπωμένες μπαλάντες πωλούνται στους δρόμους από πλανόδιους τραγουδιστές και αγοράζονται ακόμα και από αγράμματους που ζούσαν σε καλύβες και φυλάσσονταν σ' αυτές ως τη στιγμή που θα μάθαιναν να διαβάζουν. Με τον τρόπο αυτό, ένα μεγάλο μέρος της λαϊκής κουλτούρας μετασχηματίζεται μέσω της τυπογραφίας και ένα νέο κοινό δημιουργείται. Καθώς οι αγράμματοι χωρικοί αδυνατούν να διαβάσουν μόνοι τους, είναι βέβαιοι αναγκασμένοι να αφεθούν στο δάσκαλο ή τον κληρικό ή κάποιον εγγράμματο συγχωριανό, ωστόσο, αυτό αυξάνει τον πόθο για τη δεξιότητα της ανάγνωσης και την αυτονομία που συνεπάγεται. Η δημιουργία ενός τέτοιου κοινού που δεν εξαρτάται από τη διαμεσολαβημένη γνώση, όπως σωστά παρατηρεί ο Wrightson, έχει πολύ μεγάλη σημασία για την εξέλιξη της αγγλικής κοινωνίας (Wrightson, ο. π. : 156-160).

Μεγάλη, τέλος, ήταν και η αύξηση στην ίδρυση σχολείων κάθε είδους από την αρχή του αιώνα, σύμφωνα με την Jewell (Jewell, ο. π. : 18). Ο Wrightson συμφωνεί, παρατηρώντας ότι λίγες εποχές στην αγγλική ιστορία γνώρισαν παρόμοιο ενθουσιασμό για την εκπαίδευση όσο ο 16ος αιώνας. Υπήρξε μεγάλη αύξηση της ζήτησης σε όλες τις βαθμίδες και πάνω της στηρίχθηκαν πολλές ελπίδες, αφενός για την επούλωση όλων των αδυναμιών της αγγλικής κοινωνίας και αφετέρου για την επίτευξη κοινωνικής ευταξίας. Νέα σχολεία γραμματικής και κολέγια ιδρύονται από πλούσιους χορηγούς που εμπνευσμένοι από τα ουμανιστικά ιδανικά, επενδύουν με την ελπίδα να δημιουργηθούν χρηστοί πολίτες και άξιοι κυβερνήτες, ώστε με την εμπέδωση της Μεταρρύθμισης να εξαφανιστεί η άγνοια και να επικρατήσει η αληθινή γνώση. Αντίστοιχη αύξηση υπάρχει και στα *Petty schools*. Ιδιαίτερα κατά την περίοδο από την ανάρρηση της Ελισάβετ ως το ξέσπασμα του εμφυλίου πολέμου, ο Wrightson παρατηρεί μεγάλη αύξηση στην παροχή εκπαιδευτικών μέσων, ωστόσο αυτή δεν αφορά τα πληβειακά στρώματα (Wrightson, ο. π. :147, 148).

Κεφάλαιο δεύτερο

Η Μεταρρύθμιση καταλύτης των εκπαιδευτικών εξελίξεων

Οι ευρωπαϊκές καταβολές και η αγγλική περίπτωση. Wycliffe, Hus, Λούθηρος και Μελάγχθων

Η Αγγλικανική Εκκλησία, σύμφωνα με τον A. G. Dickens, υπήρξε η θεολογική και θεσμική αποτύπωση μιας μέσης οδού ανάμεσα στον Καθολικισμό και τον Προτεσταντισμό, μια περιεκτική, κρατικά αναγνωρισμένη Εκκλησία, προϊόν μιας Μεταρρύθμισης συμβιβαστικής και επιλεκτικής. Το αγγλικό ταμπεραμέντο, η παραδοσιακή έλλειψη εμπιστοσύνης σε οτιδήποτε μη αγγλικό, η αποτυχία προτεσταντών και καθολικών να κατανοήσουν τον αγγλικό χαρακτήρα και κυρίως η ανάγκη συμβιβασμού ανάμεσα σε αντίπαλες θρησκευτικές ομάδες προς όφελος της ενότητας του αγγλικού έθνους, υπήρξαν οι παράγοντες που διαμόρφωσαν αυτόν τον *sui generis* χριστιανισμό. Οι άγγλοι μεταρρυθμιστές, σύμφωνα με τον Roland Bainton, δεν ήταν καθόλου παθιασμένοι γύρω από τα ομολογιακά ζητήματα. Φαίνεται λοιπόν, ότι χάρη στον αγγλικό χαρακτήρα, η Μεταρρύθμιση δεν ήταν απλώς μη ριζοσπαστική, αλλά «εκ φύσεως αντι-ριζοσπαστική».

Η άποψη αυτή έχει δεχθεί αυστηρή και επανειλημμένη κριτική, μιας και οι δογματικές συνάψεις μεταξύ Αγγλίας και ηπειρωτικής Ευρώπης έχουν καταδειχθεί και οι προσπάθειες για την επιβολή ενός καθαρόαιμου Καλβινισμού στην Αγγλία είναι δεδομένες, όπως έδειξαν ο Eamon Duffy και ο Christopher Haigh. Άλλωστε, η κάθε πλευρά είχε τους μάρτυρες της, πρόσωπα σημαντικά στην εκκλησιαστική ιστορία της Αγγλίας, όπως ήταν ο Thomas More από την καθολική πλευρά και ο John Hooper αργότερα, από την πουριτανική. Κατά συνέπεια, η ιδέα περί μη δογματικού αγγλικού προτεσταντισμού δεν είναι, σύμφωνα με τους παραπάνω ιστορικούς, παρά ένας ακόμα μύθος.

Από μια άλλη άποψη, ήταν ίσως η απουσία κατάλληλων ηγετών που έκανε τη διαφορά. Η Αγγλία ποτέ δεν είχε ένα Καλβίνο, έναν Λούθηρο, έναν Ζβίγγλιο, πολύ περισσότερο έναν Müntzer. Αντίθετα, ο κύριος εισηγητής του Αγγλικανισμού, ο αρχιεπίσκοπος Crammer, υπήρξε ένας προσεκτικός και μάλλον συντηρητικός στις επιλογές του, ηγέτης. Αυτό δεν σημαίνει ότι κατά την αγγλική Μεταρρύθμιση δεν υπήρξαν περίοδοι ακραίων πράξεων και αιματοχυσίας. Η βασιλεία της Μαρίας Τυδώρ άλλωστε, είναι μια πολύ γνωστή, αν και μικρής διάρκειας, τέτοια περίοδος. Ωστόσο, ακόμα και τότε, η μεγάλη πλειοψηφία των προτεσταντών προτίμησε τον δρόμο του Κομφορμισμού. Όσοι ριζοσπάστες προτίμησαν την αυτοεξορία (ή τον θάνατο) αντί για την

υποταγή, κατήγγειλαν τους Κομορμιστές για *Νικοδημισμό*,¹¹ αλλά δεν προκλήθηκε καμιάς μορφής μαζική εξέγερση. Από αυτή την περίοδο ωστόσο, και από τα σπλάχνα των ριζοσπαστών προτεσταντών, προέρχεται το κίνημα του Πουριτανισμού με ηγέτη τον επίσκοπο του Gloucester, John Hooper (Gunther Karl, 2014: 4, 5, 6).

Οι ρίζες της Μεταρρύθμισης έρχονται από πολύ μακριά και είναι προϊόν των αναστατώσεων στους κόλπους της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας. Ήδη από τον 14ο αιώνα, η κριτική που ασκεί ο John Wycliffe και το κίνημα των *Λολλάρδων* (*Lollards*) στον Πάπα, όπως και το κίνημα του Jan Hus στις αρχές του 15ου στην Βοημία, αποτελούν τις πρώτες αντιδράσεις στο φθαρμένο οικοδόμημα της παπικής εξουσίας. Στο στόχαστρο των αντιφρονούντων βρίσκεται η διαφθορά του Κλήρου και των επισκόπων και η ιεραρχική δομή της παπικής εκκλησίας, με τον Πάπα στην κορυφή. Η μετάφραση της Βίβλου στην καθομιλουμένη αγγλική από τη *Vulgata*, το 1382 από τον Wycliffe (Bowen, ο. π., σ. σ., 163, 181, 182, 187, 200), αποτελεί σημαντικό σταθμό στην ιστορία των αγγλικών γραμμάτων και σημείο ρήξης με την παπική εξουσία.

Σε κάθε περίπτωση, η Μεταρρύθμιση θεωρείται ότι ξεκινά το 1517 στη Βιτεμβέργη ανήμερα των Αγίων Πάντων όταν ο Μαρτίνος Λούθηρος θυροκόλλησε τις 95 θέσεις του στην εκκλησία του πύργου της πόλης, στο πανεπιστήμιο της οποίας κατείχε την έδρα της θεολογίας, ανοίγοντας τους ασκούς του Αιόλου για τις ευρωπαϊκές θρησκευτικές εξελίξεις. Η Μεταρρύθμιση απλώθηκε σε όλη την Ευρώπη και σύμφωνα με την Simon, η αναδιοργάνωση των σχολείων και του σχολικού προγράμματος απέκτησε αμέσως ρόλο κλειδί για την επικράτησή της (Simon, ο. π. :166). Ο ίδιος ο Λούθηρος και ο φίλος και συνεργάτης του Μελάγχθων, θεωρούν ότι η παραμέληση της παιδείας θα έχει καταστροφικά αποτελέσματα για το Ευαγγέλιο. Τόσο ο Λούθηρος όσο και ο Μελάγχθων επισημαίνουν τη σημασία της μελέτης του Ευαγγελίου από το πρωτότυπο και θεωρούν κατά συνέπεια τη γνώση των ελληνικών και των εβραϊκών, απαραίτητη. Ανοίγουν έτσι, ένα πεδίο επικοινωνίας με το ουμανιστικό πρότυπο. Ήδη από το 1518, ο Μελάγχθων στο έργο του *De Corrigendis adolescentiae studiis*, είχε διατυπώσει τη θέση ότι οι επιδιώξεις του Ουμανισμού ως προς τη μελέτη των ελληνικών και των εβραϊκών, συμπίπτουν με αυτές της χριστιανικής ευσέβειας καθώς ανοίγουν τον δρόμο για την απευθείας μελέτη των γραφών. Σύμφωνα με τον Λούθηρο, αφού είναι ο Θεός ο οποίος επέλεξε τις βιβλικές γλώσσες, δηλαδή τα εβραϊκά και τα ελληνικά καθώς και τα λατινικά, σαν όχημα για την εκδήλωση της βούλησης Του, αυτές πρέπει να επικρατήσουν. Για τον Λούθηρο, οι βιβλικές γλώσσες έχουν ιδιαίτερη σημασία γιατί είναι «...το θηκάρι όπου φυλάσσεται το σπαθί, ...το όχημα που μεταφέρει το κρασί, ...η θήκη του πολύτιμου κοσμήματος,

11 Η πρακτική της απόκρυψης των ειλικρινών θρησκευτικών πεποιθήσεων ενός ατόμου με σκοπό την αποφυγή διώξεων.

...το κελάρι που προστατεύει την τροφή...» και κατά συνέπεια, η μελέτη τους καθίσταται αναγκαία για να προσεγγισθεί η βιβλική αλήθεια (Bowen, ο. π. σ. σ. 361,362).

Αυτό δεν σημαίνει ότι οι σχέσεις Ουμανισμού και Μεταρρύθμισης ήταν ανέφελες. Όταν έρχεται η στιγμή της επιλογής των κατάλληλων κειμένων για τη σχολική εκπαίδευση, ο Λούθηρος καταδικάζει τις επιλογές παγανιστικών κειμένων, αποδοκιμάζοντας τόσο τους «ειδωλολάτρες ανθρωπιστές» όσο και τους παπικούς. Οι ουμανιστές με τη σειρά τους, αποστασιοποιούνται από τον Λούθηρο και ο Έρασμος σημειώνει: «όπου κυριαρχεί ο Λουθηρανισμός καταποντίζονται οι επιστήμες» (Reble, 2010., σ. σ., 131, 132).

Ο Λούθηρος αναγνώριζε ότι μια χριστιανική εκπαίδευση ήταν προς όφελος της Εκκλησίας, αλλά προϋπέθετε την ύπαρξη ενός κατάλληλου συστήματος σχολικής εκπαίδευσης και κινείται δραστήρια προς αυτή την κατεύθυνση, ανοίγοντας έτσι τον δρόμο και για την υπόλοιπη μεταρρυθμισμένη Ευρώπη. Η σκέψη του Λούθηρου όμως πηγαίνει ένα βήμα παραπέρα. Συνδέει την οργανωμένη εκπαίδευση με τα συμφέροντα του κράτους, το οποίο βέβαια προηγουμένως έχει τοποθετήσει ως εποπτεύουσα αρχή στην Εκκλησία. Το λουθηρανικό σχολείο δεν είναι τίποτα άλλο από ένα όργανο της Εκκλησίας και της νέας πίστης. Σε ένα ανεπίσημο κείμενο του 1542 φαίνεται καθαρά ο εργαλειακός ρόλος που ο Λούθηρος επιφυλάσσει στο σχολείο, αφού «...ο θεός διατήρησε την Εκκλησία μέσω των σχολείων» (Bowen, τ. 2. ο. π. : 364-373). Σε αυτό το πλαίσιο γίνεται κατανοητή η απαίτηση του για απογευματινό θρησκευτικό μάθημα τις Κυριακές από τους νεωκόρους των εκκλησιών, αυτό που ονομάστηκε *Küsterschule* (σχολείο του νεωκόρου) (Reble, ο. π. : 139). Είναι λοιπόν φανερό ότι από τη γέννησή του ο Προτεσταντισμός επενδύει με μεγάλο ζήλο στην εκπαίδευση ως μέσο προώθησης της θρησκευτικής Μεταρρύθμισης.

Ο Προτεσταντισμός έρχεται στην Αγγλία περισσότερο σαν αποτέλεσμα της διαφωνίας του Ερρίκου Η΄ με την παπική έδρα σχετικά με τα δυναστικά προβλήματα των γάμων του και λιγότερο σαν αποτέλεσμα κάποιας βαθιάς θεολογικής διαμάχης. Το διάστημα από την ανάρρησή του ως το θάνατό του, αλλά και το διάστημα της βασιλείας του Εδουάρδου ΣΤ΄, της Μαρίας Α΄ και της Ελισάβετ Α΄, είναι ωστόσο γεμάτα από έντονες και βαθιές θεολογικές διαμάχες. Ο Ερρίκος πιστεύει ότι η ειρήνη, η ομόνοια και η ενότητα θα επικρατήσουν με την εδραίωση και ισχυροποίηση της βασιλικής εξουσίας και την καταστροφή της παπικής διοίκησης της Εκκλησίας που αποτελούσε έναν ανεξάρτητο και ισχυρότατο πόλο εξουσίας εντός του κράτους. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, και με την έγκριση από το κοινοβούλιο της *Πράξης της Υπεροχής* (*Supremacy Act*) του 1534, γίνεται ο ίδιος κεφαλή της αγγλικής Εκκλησίας. Αναλαμβάνει κατά συνέπεια, στο όνομα της ειρήνης και της ενότητας, όλο το εκπαιδευτικό οικοδόμημα που είχε ως τότε εκείνη στα χέρια της. Η κατάκτηση του κρίσιμου χώρου της εκπαίδευσης ήταν, όπως είχαν αντιληφθεί νωρίτερα ο Λούθηρος και ο Μελάγχθων, κομβικής σημασίας για τον έλεγχο Εκκλησίας και Κράτους. Η πορεία δεν ήταν

εύκολη, καθώς ο Ερρίκος και οι επόμενοι βασιλείς, είτε προτεστάντες είτε καθολικοί, είχαν να αντιμετωπίσουν ισχυρές δογματικές αντιδράσεις και από τις δύο αντιμαχόμενες παρατάξεις. Κάθε πλευρά έκανε τις δικές της επιλογές για την εκπαίδευση των παιδιών της (Jewell, ο. π. :26). Στην περίπτωση του Ερρίκου, του Εδουάρδου και της Ελισάβετ, στα «δεξιά» βρίσκονταν οι καθολικοί αντιφρονούντες που αναζητούσαν την επιστροφή στην ρωμαιοκαθολική ορθοδοξία (όχι ωστόσο στο προηγούμενο διεφθαρμένο διοικητικό σύστημα) και στα «αριστερά», οι πουριτανοί που από τη δογματική τους φύση επεδίωκαν έναν ασυμβίβαστο, μανιχαϊστικό χριστιανισμό, πιστεύοντας ότι η Μεταρρύθμιση δεν ευαγγελιζόταν την ειρήνη, αλλά το ξίφος, «*not peace, but a swearde*» (Gunther, ο. π. :65, 66, 67).

Γίνεται λοιπόν φανερό ότι η αγγλική περίπτωση έχει τις ιδιαιτερότητες της, και ακόμα και αν δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η μετάβαση στον Προτεσταντισμό ήταν «βελούδινη», είναι βέβαιο ότι αποφεύχθηκαν οι εκατόμβες νεκρών του γερμανικού παραδείγματος, οι μαζικές διώξεις και σφαγές του γαλλικού και οι τρομερές συνέπειες της εφαρμογής μακράς διάρκειας δικών και εκτελέσεων, από κάποια αντίστοιχη Ιερά Εξέταση. Αυτή η σχετική ανεκτικότητα θα επιτρέψει την παράλληλη λειτουργία σχολείων γραμματικής, κολεγίων και άλλων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων διαφορετικών δογματικών κατευθύνσεων, τουλάχιστον στο εσωτερικό του προτεσταντικού δόγματος, αν και όπως θα δούμε, οι αγώνες για επικράτηση του δόγματος μέσω της εκπαίδευσης, θα είναι έντονοι.

Η απώλεια του έλεγχου του σχολικού συστήματος από την Εκκλησία. *Chantry Acts*

Τον 16ο αιώνα, οι αλλαγές που θα φέρει η Μεταρρύθμιση στην Εκκλησία της Αγγλίας θα είναι σαρωτικές. Από Εκκλησία άμεσα υποταγμένη διοικητικά στον Πάπα, αν και με αυξημένη αυτονομία, μετατράπηκε σε εθνική Εκκλησία με ανώτατο ηγέτη τον άγγλο μονάρχη (Ο' Day, 2000, ο. π. : 48). Οι αλλαγές αυτές θα επηρεάσουν άμεσα την εκπαίδευση, καθώς, μέχρι τις αρχές του 16ου αιώνα, η εκπαίδευση ήταν, όχι μόνο προσανατολισμένη στον Κλήρο, αλλά ολόκληρο το σύστημα εκπαίδευσης, από τα *Petty schools* ως τα σχολεία γραμματικής και τα πανεπιστήμια, ελέγχονταν από την Εκκλησία.

Το 1536 και 1539, ο Ερρίκος διαλύει τα μοναστήρια και ακολουθούν το 1549, τα σχολεία ωδικής. Σύμφωνα με την Jewell, το κτύπημα στην εκπαίδευση ήταν βαρύ. Με μια κίνηση, ολόκληρο το μοναστικό εκπαιδευτικό οικοδόμημα κατέρρευσε. Το κλειστό εσωτερικό σύστημα εκπαίδευσης νέων μοναχών εντός των μονών καθώς και οι δομές υποστήριξης των σπουδών τους στα πανεπιστήμια, εξαφανίστηκαν. Όλες οι εξωτερικές δομές των μοναστηριών, όπως τα πτωχοκομεία όπου παρεχόταν ανάμεσα σε άλλα και εκπαίδευση, έχασαν την περιουσία τους και όπου δεν έκλεισαν, αποδιοργανώθηκαν (Jewel, ο. π. : 22). Το πλήγμα φαίνεται μικρότερο για τις

γυναικείες μονές, σύμφωνα με την Jewell, μιας και η παρεχόμενη εκπαίδευση σε αυτές ήταν πολύ περιορισμένη. Ωστόσο, καθώς τίποτα δεν έγινε για την αποκατάσταση της εκπαίδευσης των κοριτσιών μετά το κλείσιμο τους, το πλήγμα ήταν οριστικό (Lawson και Silver, ο. π. :96).

Το 1538, η διάλυση των ταγμάτων επιφέρει ακόμα ισχυρότερο πλήγμα στην εκπαίδευση, καθώς τα μέλη τους είχαν επιδείξει καθ' όλο τον προηγούμενο αιώνα, μεγάλη εκπαιδευτική δραστηριότητα σε όλα τα επίπεδα, από τις μονές ως τα πανεπιστήμια. Ακολουθεί το 1545 η πρώτη *Chantry Act* με τη οποία όλη η περιουσία των σχολείων ωδικής περνάει, μαζί με το δικαίωμα διορισμού διευθυντών σε αυτά, στον Ερρίκο Η'. Μετά τον θάνατο του Ερρίκου το 1547, θα ακολουθήσει η δεύτερη *Chantry Act* επί της βασιλείας του Εδουάρδου ΣΤ' και η διάλυση των κολεγίων των κληρικών και των σχολείων ωδικής, για τις συνέπειες της οποίας στην εκπαίδευση, έχει υπάρξει μεγάλη συζήτηση μεταξύ των ιστορικών (Jewell, ο. π., σ. σ., 22, 23, 29).

Ο Εδουάρδος ΣΤ' είχε θεωρηθεί από παλαιότερους ιστορικούς, μεγάλος ευεργέτης της αγγλικής εκπαίδευσης, καθώς επί των ημερών του φαίνεται να ιδρύθηκε μεγάλος αριθμός σχολείων γραμματικής που ονομάστηκαν «*εδουαρδιανά*». Ωστόσο, σύμφωνα με τον Leach, η καταστροφή που έγινε την ίδια περίοδο στα σχολεία ωδικής και τα κολέγια ήταν πολύ μεγάλη και ανατρέπει τον χαρακτηρισμό του ευεργέτη. Είναι αλήθεια ότι, παράλληλα με την εντολή για το κλείσιμο των σχολείων ωδικής, υπήρξε πρόνοια ώστε αυτά να συνεχίσουν το εκπαιδευτικό τους έργο, όπως φαίνεται από όσα καταστατικά τους έχουν σωθεί. Η λειτουργία τους ωστόσο, ήταν υποθηκευμένη αφού ήταν εξαρτημένη από τα κληροδοτήματα και την έγγεια περιουσία τους. Η αποστέρηση τους από την περιουσία αυτή με τις αποφάσεις που έλαβε το συμβούλιο του Εδουάρδου, σήμαινε ουσιαστικά τον οικονομικό στραγγαλισμό τους, με τις συνακόλουθες συνέπειες για την εκπαιδευτική τους προσφορά. Ήταν επίσης πολύ δύσκολο να επιβεβαιωθεί σε πόσα και ποια σχολεία ωδικής λειτουργούσαν σχολεία γραμματικής ώστε να εγκριθεί η συνέχιση της λειτουργίας τους και ακόμα πιο δύσκολο, να διασωθούν τα σχολεία πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, που συχνά δεν φαινονταν καθόλου στα καταστατικά τους. Όπου τα σχολεία συνέχισαν τη λειτουργία τους, την οικονομική τους στήριξη ανέλαβε το κράτος. Αυτό, αν και έχει τη σημασία του ως μια πρώτη επίσημη πράξη ανάληψης ευθύνης από το κράτος για την εκπαίδευση, στην προκειμένη περίπτωση λειτούργησε αρνητικά. Και αυτό διότι ο ορισμός σταθερής αμοιβής για τους εκπαιδευτικούς που υπολογίστηκε με βάση το καθαρό εισόδημα της περιουσίας των μοναστηριών κατά την στιγμή της κατάσχεσής της, έφερε σύντομα δραματικές μειώσεις στα εισοδήματα τους εξαιτίας του πληθωρισμού. Σαν αποτέλεσμα, πολλά σχολεία δεν μπορούσαν να βρουν ικανούς καθηγητές. Πολύ σύντομα και σε πολλές περιπτώσεις ωστόσο, τα σχολεία επανιδρύθηκαν και ανέκτησαν την περιουσία τους (Jewell, ο. π. : 22, 23) .

Ο Leach θεωρεί ότι τριακόσια σχολεία έκλεισαν με την εφαρμογή του νόμου για τα σχολεία ωδικής, ωστόσο, τα στοιχεία δεν είναι καθόλου ασφαλή σε σχέση με τον αριθμό τους πριν και μετά το νόμο. Πολλοί ιστορικοί αποδίδουν στον 16ο αιώνα τη ίδρυση σχολείων που όμως προϋπήρχαν, ενώ ο Leach έχει επίσης κατηγορηθεί από ιστορικούς της δεκαετίας του '60 ότι υπερβάλλει ως προς τον αριθμό των σχολείων της προ-μεταρρυθμιστικής περιόδου. Αν και ως προς την στοιχειώδη εκπαίδευση τα στοιχεία του Leach είναι πράγματι ελλιπή, η σύγχρονη έρευνα τον δικαιώνει για τα υπόλοιπα στοιχεία που παραθέτει. Μεγάλο ενδιαφέρον για τις εξελίξεις στην αγγλική εκπαίδευση τον 16ο αιώνα έχει η άποψη του Cressy που υποστηρίζει ότι τα μέτρα του Εδουάρδου έχουν πολύ περισσότερη σημασία ως προς το διοικητικό τους χαρακτήρα. Υποστηρίζει λοιπόν, ότι χάρη σε αυτά η διοίκηση των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων βελτιώθηκε, η χρηματοδότηση τους εξασφαλίστηκε και η στόχευση τους αναθεωρήθηκε, καθώς από ιδρύματα που οδηγούσαν κατά κύριο λόγο σε κληρική σταδιοδρομία, μετατράπηκαν σε χώρους προετοιμασίας για τα πανεπιστήμια και τη μαθητεία. Τελικά, το κλείσιμο των μοναστηριών και η εφαρμογή του νόμου για τα σχολεία ωδικής προκάλεσε αναστάτωση, αλλά δεν κατέστρεψε τα σχολεία γραμματικής (Jewell, ο. π. : 22-25) και ως προς αυτό υπάρχει ευρύτερη συμφωνία, μιας και οι όποιες απώλειες αντισταθμίστηκαν τα επόμενα χρόνια.

Πράγματι, το σύστημα δεν θα μπορούσε να αλλάξει από τη μια στιγμή στην άλλη. Ούτε νέες δομές εκπαίδευσης υπήρχαν, ούτε έτοιμοι και ικανοί λειτουργοί ώστε να αντικαταστήσουν τους ιερωμένους, που κατά κανόνα ασκούσαν την εκπαιδευτική πράξη. Κατά συνέπεια, και όπως παρατηρεί ο Williams, τα σχολεία γραμματικής παρέμειναν και μετά τη Μεταρρύθμιση, κεντρικός πυλώνας του συστήματος. Αυτό που αλλάζει είναι η ιδιοκτησία τους, που από την Εκκλησία και τα μοναστήρια, πέρασε στα χέρια ιδιωτών ευεργετών που επιτηρούνταν από την νέα, επίσημη Εκκλησία και το Κράτος (Williams, ο. π. :132).

Σύμφωνα με τη Jewell, μετά την επικράτηση της Μεταρρύθμισης, η εκπαίδευση αποκτά λίγο περισσότερη ελευθερία από τον εκκλησιαστικό έλεγχο, τον οποίο σταδιακά αναλαμβάνει το κράτος, μέσω της επίσημης πια κρατικής θρησκείας. Ο έλεγχος αυτός πήρε πολλές μορφές. Αξιολόγηση, έγκριση και τυποποίηση του εκπαιδευτικού υλικού, με τη χρήση εγκεκριμένων βιβλίων όπως η γραμματική του Lily, έλεγχος και αποκλεισμός συγκεκριμένων μαθημάτων, όπως το κανονικό δίκαιο από τα πανεπιστήμια, αδειοδότηση των διευθυντών των σχολείων με μεγαλύτερη αυστηρότητα από ό,τι γινόταν στο παρελθόν στα καθεδρικά σχολεία και τέλος, δέσμευση συμμόρφωσης στην κρατική θρησκευτική ορθοδοξία όσων μετείχαν στην εκπαίδευση, με όρκο (Jewell, ο. π. : 4, 25). Όλα αυτά ωστόσο, θα γίνουν σταδιακά.

Αλλαγές επί Ερρίκου Η΄ και Εδουάρδου ΣΤ΄

Αν σταθούμε πιο αναλυτικά στην περίοδο της βασιλείας του Ερρίκου Η΄, το πρώτο που έχουμε να παρατηρήσουμε είναι ότι δεν παράγεται σχεδόν καθόλου νομοθετικό έργο που να σχετίζεται άμεσα με την εκπαίδευση. Ο μόνος νόμος που περνάει από το κοινοβούλιο είναι ένα διάταγμα του 1512 που ορίζει ότι κάθε νέος, από επτά έως δεκαεπτά ετών, θα πρέπει να εφοδιαστεί με ένα τόξο και δύο βέλη «ώστε να παρακινηθεί στην εκμάθηση της σκοποβολής» (Orme, ο. π. : 288). Αυτό δεν σημαίνει ότι ο Ερρίκος δεν ενδιαφερόταν για τη μάθηση. Αντίθετα, σύμφωνα με τον Leach, υπήρξε ένας από τους πιο μορφωμένους μονάρχες, με πραγματικό ενδιαφέρον για τη γνώση. Το σχολείο ωστόσο, δεν αποτελούσε πεδίο εφαρμογής της κυβερνητικής εξουσίας στις αρχές του 16ου αιώνα, ενώ είχε αρχίσει να φεύγει και από τον έλεγχο της Εκκλησίας, σε μια πορεία εκκοσμίκευσης, κάτι που όπως θα δούμε, θα ενταθεί επί των ημερών του.

Όταν ο Ερρίκος αναλαμβάνει το θρόνο το 1509 σε ηλικία 17 ετών, υπολογίζεται ότι υπήρχαν 400 σχολεία για ένα πληθυσμό 2,5 εκατομμυρίων, αλλά αυτοί οι υπολογισμοί που μας παρουσιάζει ο Leach, είναι όπως παραδέχεται και ο ίδιος, εξαιρετικά ριψοκίνδυνοι (Leach, ο. π. : 231, 277). Ο Orme παραθέτει στοιχεία για την ίδια περίοδο στα οποία γίνεται λόγος για 4.000 chantries, με την κρίσιμη παρατήρηση ότι μόνο σε ένα μικρό μέρος από αυτά λειτουργούσαν σχολεία, «ώστε δεν θα πρέπει να θεωρείται ότι τα σχολεία ωδικής σήκωναν το βάρος της εκπαίδευσης» (Orme, ο. π. : 312).

Όπως δείξαμε, κατά τη μακρά διακυβέρνηση του Ερρίκου, πολλά από τα εκκλησιαστικά και μοναστικά σχολεία και κάθε είδους ιδρύματα έκλεισαν ή αντιμετώπισαν πολλά προβλήματα εξαιτίας των νόμων για τα μοναστήρια. Νέα σχολεία ωστόσο, άνοιξαν και πολλά παλαιότερα σχολεία αναγεννήθηκαν, επεκτάθηκαν ή μετατράπηκαν σε σχολεία ελεύθερης πρόσβασης (*Public schools*), ενώ τα ήδη υπάρχοντα, όπως το Eton ή το Winchester, δεν επηρεάστηκαν στον ίδιο βαθμό. Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Ερρίκου Η΄ και στη συνέχεια του Εδουάρδου ΣΤ΄, ολοκληρώνεται μια πορεία κατά την οποία η Εκκλησία χάνει τον άμεσο έλεγχο και τη διοίκηση της εκπαίδευσης, η οποία εκκοσμικεύεται. Η πορεία αυτή είχε αρχίσει πολύ νωρίτερα, όπως έχουμε δείξει, χάρη και στις ουμανιστικές παρεμβάσεις. Χρειάστηκε ωστόσο, η έστω με έμμεσο τρόπο, αλλαγή στην ιδιοκτησία των σχολείων, εξαιτίας της Μεταρρύθμισης, για να οριστικοποιηθεί και να επιταχυνθεί. Πρέπει να τονισθεί ότι δεν είναι η περίοδος του Ερρίκου Η΄ αυτή που θα καθορίσει την αλλαγή στο εκκλησιαστικό καθεστώς στην Αγγλία και σε ό,τι μας αφορά, τις αλλαγές στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα, το οποίο ως εκείνη τη στιγμή δεν αλλάζει. Επί των ημερών του Ερρίκου, ο Καθολικισμός δεν έχει ηττηθεί ούτε άλλωστε αυτό είναι στις προθέσεις του, ενώ από την άλλη

μεριά, ο Προτεσταντισμός δεν έχει σε καμιά περίπτωση επικρατήσει, και οπωσδήποτε, όχι διοικητικά.

Από το 1539 ο Βασιλιάς εξουσιοδοτείται από το κοινοβούλιο να ιδρύσει καθεδρικούς ναούς και κολεγιακές εκκλησίες¹² που να υποστηρίζουν και από ένα σχολείο γραμματικής, με γενναίες εκπαιδευτικές παροχές. Κάθε σχολείο θα διαθέτει έναν διευθυντή με τον βοηθό του που θα αμείβονται με τα ανώτερα μισθολογικά όρια της εποχής, έξι ως δέκα μαθητές χορωδούς που θα διδάσκονται λατινικά, ελληνικά και σε ορισμένες περιπτώσεις εβραϊκά, ενώ υπήρχε πρόβλεψη σε κάθε σχολείο, για χορήγηση είκοσι ως εξήντα υποτροφιών που θα κάλυπταν την διατροφή, την διαμονή και την ένδυση των υποτρόφων. Συμπληρωματικά, τα σχολεία μπορούσαν να δέχονται δωρεάν και εξωτερικούς μαθητές. Προβλεπόταν ακόμα, η χορήγηση ενός αριθμού υποτροφιών για το πανεπιστήμιο (Orme, ο. π., σ. σ., 303-312).

Στα θετικά της περιόδου συγκαταλέγεται και η ίδρυση νέων κολεγίων από τους επισκόπους με σκοπό την παραγωγή μορφωμένων κληρικών. Το *Christ's*, σαν επέκταση του *God's House* το 1508, το *St. John's* το 1511, το *Magdalene* το 1542 και το *Trinity* το 1546 στο Κέιμπριτζ. Στην Οξφόρδη ιδρύθηκαν το *Brasenose* το 1509, το *Corpus Christi* το 1517 και το *Christ Church* που επανιδρύθηκε από τον Ερρίκο το 1546, στη θέση του *Wolsey's Cardinal College*. Σύντομα, όλες οι υποδομές των μοναστηριών δόθηκαν για ακαδημαϊκή χρήση. Μια πρόταση του Ερρίκου για την εισαγωγή νέου τύπου σπουδών στο δίκαιο ώστε να εξασφαλισθεί η παραγωγή ικανών διπλωματών και να ενισχυθεί το διεθνές εμπόριο, απέτυχε. Η δημιουργία ωστόσο, πέντε νέων εδρών στα πανεπιστήμια με βασιλική χορηγία (*Regius professorships*), αποδεικνύει το αυξημένο ενδιαφέρον του θρόνου για την εκπαίδευση (Lawson και Silver, ο. π., σ. 97).

Οι παρεμβάσεις του Στέμματος στα πανεπιστήμια θα είναι όλο και μεγαλύτερες, αυξάνοντας έτσι τον κοσμικό έλεγχο σε αυτό που ήταν κάποτε εκκλησιαστικά ιδρύματα. Μια σειρά από οδηγίες προς τα πανεπιστήμια εκδίδονται και επιθεωρητές του θρόνου τα επισκέπτονται, ώστε να επιβλέψουν την εφαρμογή τους. Ορίζεται για παράδειγμα, ότι μετά την αποκήρυξη των δικαιωμάτων του Πάπα στο βασίλειο και την τοποθέτηση του Βασιλιά ως κεφαλή της Εκκλησίας της Αγγλίας, το κανονικό δίκαιο αποκλείεται από το πρόγραμμα σπουδών. Ορίζεται ακόμα με βασιλική εντολή, ότι το πρόγραμμα σπουδών στις ελευθέρια τέχνες θα περιλαμβάνει και έργα του *Agricola* και του *Μελάγχθωνα*, μαζί με του *Αριστοτέλη*. Είναι λοιπόν φανερό ότι η παρέμβαση του παλατιού στα πανεπιστήμια, που ήταν ήδη γεγονός πριν από το κλείσιμο των μοναστικών ιδρυμάτων, εντείνεται. Οι βασιλικές παρεμβάσεις έφεραν ωστόσο και προβλήματα. Το κλείσιμο των μοναστικών οίκων και των αδελφοτήτων στα πανεπιστήμια μείωσε τον αριθμό των φοιτητών

12 Εκκλησίες που δεν συνδέονται με μονές και μοναστικά τάγματα και διευθύνονται από μια ομάδα (κολέγιο) κανονικών (κοσμικών) ιερέων.

και το 1546 σε επιστολή του το Κέιμπριτζ διαμαρτύρεται στον Thomas Cromwell ότι οι φοιτητές του μειώθηκαν στο μισό. Όταν μάλιστα συνειδητοποιούν ότι οι κολεγιακές γαίες κινδυνεύουν από την εφαρμογή της *Chantry Act*, ζητάνε την προστασία του Στέμματος την οποία και θα λάβουν την επόμενη χρονιά (Simon, ο. π. :199, 202, 202). Κλείνοντας την περίοδο του Ερρίκου, να σημειώσουμε ότι με διάταγμα του Thomas Cromwell το 1535, ορίστηκε ότι από ένα αντίτυπο της μεταφρασμένης στην καθομιλουμένη από τον Tyndale Βίβλο, θα έπρεπε να υπάρχει σε κάθε ενοριακή εκκλησία. Με αυτό τον τρόπο αυξήθηκε το ενδιαφέρον για την ανάγνωση και τη γραφή. Είναι πολύ ενδιαφέρον ότι το κοινοβούλιο είναι αντίθετο σε αυτή την πρακτική και μετά την αποπομπή και εκτέλεση του Cromwell¹³, με νέο διάταγμα το 1543, απαγορεύεται η ανάγνωση της μεταφρασμένης Βίβλου από «...τεχνίτες, εργάτες, γεωργούς, υπηρέτες και σχεδόν από όλες τις γυναίκες». Ήταν όμως ήδη αργά. Η ανάγνωση της Βίβλου αποδείχθηκε πολύ ισχυρό κίνητρο, όχι μόνο αλφαριθμητισμού, αλλά και προβληματισμού σχετικά με την κοινωνία και την Εκκλησία και οι συνέπειες της, όπως σχολιάζει ο Chitty, θα ξεπεράσουν κατά πολύ το χρονικό όριο της Μεταρρύθμισης (Chitty, 2007:14).

Μετά το θάνατο του Ερρίκου, το θρόνο αναλαμβάνει ο εννέα μόλις ετών γιος του, Εδουάρδος. Στη μικρή διάρκεια της βασιλείας του, (στην πραγματικότητα αντιβασιλείας αφού καθ' όλο το διάστημα της από το 1547 ως το θάνατό του 1553, βασίλευε με τη βοήθεια ενός συμβουλίου αντιβασιλείας, αρχικά υπό την καθοδήγηση του θείου του Edward Seymour και στη συνέχεια υπό τον John Dudley), αντιμετώπισε πολύ σοβαρά προβλήματα στην οικονομία, τη θρησκευτική αναταραχή, αλλά και σοβαρές κοινωνικές εξεγέρσεις. Δίπλα στον ανήλικο βασιλιά βρίσκονταν σημαντικοί μεταρρυθμιστές ηγέτες και κατά συνέπεια, την εποχή του Εδουάρδου ΣΤ' η Αγγλία στρέφεται αποφασιστικά προς τον Προτεσταντισμό. Σημαντικό ρόλο θα έχουν οι ενέργειες του Αρχιεπισκόπου Thomas Crammer, ο οποίος καταργεί την αγαμία των κληρικών και το 1449 και το 1552 συντάσσει και δίνει προς γενική χρήση το «*Βιβλίο Κοινής Προσευχής*»¹⁴ (Simon, ο. π. : 222).

Δίνονται εντολές γενικής κατεύθυνσης σχετικά με τη δημιουργία σχολείων γραμματικής σε κάθε καθεδρικό ναό, με ελεύθερη πρόσβαση για όλους, με τα έξοδα «να καλύπτονται από τα εισοδήματα των επισκόπων, ώστε για κάθε 100 λίρες εισοδήματος να προσλαμβάνεται ένας καθηγητής». Ορίζεται επίσης να χρησιμοποιούνται τα βιβλία που είχαν εγκριθεί επί Ερρίκου Η' (Orme, ο. π. :317).

13 Thomas Cromwell, επικεφαλής υπουργός (πρωθυπουργός) του Ερρίκου Η'. Ένθερμος υποστηρικτής της Μεταρρύθμισης στην Αγγλία.

14 «Βιβλίο Κοινής Προσευχής και Τελέσεως των Μυστηρίων και Άλλων Θεσμών και Τελετών της Εκκλησίας Κατά τη Συνήθεια της Εκκλησίας της Αγγλίας». Πρόκειται για το επίσημο βιβλίο που περιλαμβάνει όλα τα λειτουργικά κείμενα της αγγλικανικής ομολογίας και εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1549, με τη ρήξη των σχέσεων του Πάπα με τον Ερρίκο Η'.

Η σημαντικότερη εξέλιξη ωστόσο, θα είναι η εφαρμογή της δεύτερης *Chantry Act*, με την οποία θα ολοκληρωθεί η απώλεια της ιδιοκτησίας των σχολείων από την Εκκλησία. Τα σχολεία ωδικής ήταν στο στόχαστρο πολλών προτεσταντών ηγετών ως χώροι που εκτός από άχρηστοι ήταν και επικίνδυνοι για τη δογματική ορθότητα. Η πρόταση για την ολοκληρωτική κατάργηση και δήμευση της περιουσίας τους πέρασε από το κοινοβούλιο το 1547. Ο νόμος προέβλεπε να μετατραπούν σε χώρους όπου θα καλλιεργούνται «αγαθοί και θεοσεβείς στόχοι», ενώ θα έπρεπε να δοθεί βάρος στην ανάπτυξη των πανεπιστημίων και να υπάρξει πρόνοια για την ανακούφιση φτωχών και αναξιοπαθόντων.

Ένα μεγάλο μέρος της κτηματικής περιουσίας των chantries ωστόσο, δεν κατευθύνθηκε προς τους παραπάνω στόχους, μιας και η κυβέρνηση είχε πολύ μεγάλες οικονομικές ανάγκες και αναγκάστηκε να πουλήσει σημαντικό μέρος της. Παρ' όλα αυτά, η κυβέρνηση του Εδουάρδου προνόησε για την εκπαίδευση και μάλιστα με απόφασή της του 1548, ορίζει επιτροπή που θα οργανώσει την ίδρυση σχολείων γραμματικής σε όλη την επικράτεια και θα φροντίσει για τους φτωχούς. Ιδιαίτερα σημαντική στην απόφαση είναι η παράγραφος με την οποία προβλέπεται η κρατική χρηματοδότηση των νέων σχολείων. Είναι η πρώτη φορά που αγγλική κυβέρνηση αναλαμβάνει σε εθνικό επίπεδο τέτοια ευθύνη, όπως παρατηρεί ο Orme (Orme, ο. π., :322).

Επί Εδουάρδου ΣΤ', η εκπαίδευση σύμφωνα με τη Simon, θα αρχίσει να χρησιμοποιείται συστηματικά ως μέσο για την δογματική επικράτηση, ιδιαίτερα στα πανεπιστήμια (Simon, ο. π. : 222). Τη διοίκηση τους αναλαμβάνουν ορισμένοι από τους σημαντικότερους λόγιους του Προτεσταντισμού. Με την ανάληψη μιας Βασιλικής έδρας στο Κέιμπριτζ από τον κορυφαίο γερμανό μεταρρυθμιστή Martin Bucer, το πανεπιστήμιο γίνεται το επίκεντρο των διανοητικών αναζητήσεων του αγγλικού προτεσταντισμού, ενώ στην Οξφόρδη, αντίστοιχη έδρα αναλαμβάνει ο Ιταλός Peter Martyr Vermigli. Η παρουσία των δυο προτεσταντών λογίων στην κορυφή των πανεπιστημίων προωθεί τις πιο προχωρημένες θέσεις του Αρχιεπισκόπου Crammer (Jewell, ο. π. : 26). Οι καθολικοί διώκονται, τα βιβλία «παπικού» χαρακτήρα αποσύρονται και καταστρέφονται, ενώ τα παρεκκλήσια απογυμνώνονται από όσα λατρευτικά αντικείμενα θεωρούνται πλέον δεισιδαιμονικά όργανα. Την ίδια στιγμή, τα νέα καταστατικά που επιβλήθηκαν από τους επιθεωρητές της κυβέρνησης ενισχύουν την ανθρωπιστική κατεύθυνση των σπουδών, δίνοντας έμφαση παντού στα ελληνικά (Lawson and Silver, ο. π. :98).

Στο σύνολο τους τα πανεπιστήμια υποφέρουν από οικονομικές δυσκολίες και αναγκάζονται να δεχθούν περισσότερους φοιτητές που καταβάλουν δίδακτρα, σε βάρος των υποτροφιών για φτωχούς και μάλιστα σε ένα περιβάλλον στο οποίο το πρόβλημα της φτώχειας παίρνει μεγάλες διαστάσεις (Lawson and Silver, ο. π. :99). Η οικονομική κατάσταση του βασιλείου ωστόσο, βελτιώνεται και από το 1552 ο Εδουάρδος ιδρύει νέα σχολεία γραμματικής, αυτά που έχουμε ήδη

συναντήσει ως *εδουαρδιανά* σχολεία, τα οποία προικοδοτήθηκαν με κτηματική περιουσία κατασχεμένη από τα chantries. Τα σχολεία αυτά βρέθηκαν μακροπρόθεσμα σε καλύτερη μοίρα από τα σχολεία που χρηματοδοτούνταν κατ' ευθείαν από το κράτος. Παράλληλα, συνεχίζεται η ίδρυση σχολείων από πλούσιους ευεργέτες. Συνολικά ιδρύθηκαν ή επανασυστάθηκαν σχολεία γραμματικής σε 23 επαρχίες, ενώ σε άλλες έξι, ο αριθμός τους αυξήθηκε. Η Simon βλέπει σε αυτή τη δραστηριότητα, τη δημιουργία ενός συστήματος εκπαίδευσης στην υπηρεσία ενός προτεσταντικού έθνους και συνολικά μια στροφή προς την ενίσχυση του εκπαιδευτικού ρόλου του ενοριακού Κλήρου και των δήμων, ώστε το έργο της εκπαίδευσης να περάσει στα χέρια των λαϊκών (Simon, ο. π. : 229, 240).

Τα δύο τελευταία χρόνια της σύντομης βασιλείας του Εδουάρδου, μια επιτροπή υπό τον αρχιεπίσκοπο Crammer, εισηγήθηκε έναν νέο εκκλησιαστικό νόμο που προέβλεπε πολλές και σημαντικές εκπαιδευτικές διατάξεις. Μία από αυτές όριζε στα καθήκοντα των εφημερίων να διδάσκουν το αλφάβητο στα παιδιά. Καθώς δεν γίνεται διάκριση σε αγόρια και κορίτσια, ο νόμος αυτός είναι ό,τι πλησιέστερο είχε υπάρξει ως τότε σε πρόβλεψη για πρωτοβάθμια και μάλιστα μαζική και δωρεάν εκπαίδευση. Ο Εδουάρδος ωστόσο, πέθανε το 1553 και ο νόμος αυτός δεν εφαρμόστηκε ποτέ (Orme, ο. π., 328, 329).

Μαρία Α΄ Τυδώρ και Ελισάβετ Α΄

Η προσπάθεια ελέγχου των θρησκευτικών φρονημάτων των πολιτών, που ξεκίνησε επί Εδουάρδου ΣΤ΄, θα συνεχιστεί με τις διαδόχους του Μαρία Α΄ και Ελισάβετ Α΄. Αν και οι σύμβουλοι του Εδουάρδου προσπάθησαν να αποτρέψουν την ανάρρηση στο θρόνο της καθολικής Μαρίας, ορίζοντας διάδοχο του Εδουάρδου την εξαδέλφη του Λαίδη Jane Gray, η προσπάθειά τους απέτυχε καθώς η βασιλεία της διήρκεσε μόνο εννέα ημέρες. Τον θρόνο ανέλαβε η Μαρία που ήταν ετεροθαλής αδελφή του Εδουάρδου, όπως και η Ελισάβετ. Η Μαρία Α΄ ήταν πιστή Καθολική και είχε λάβει εκπαίδευση, όπως είδαμε, από τον Juan Luis Vives, πριν από τη δημιουργία των προβλημάτων με τους γάμους του πατέρα της, Ερρίκου Η΄. Στη διάρκεια της πενταετούς βασιλείας της θα προσπαθήσει να επαναφέρει τον Καθολικισμό στην Αγγλία και θα χρησιμοποιήσει την εκπαίδευση σαν βασικό μοχλό σε αυτή την κατεύθυνση. Από αυτή την άποψη, συνεχίζει την παρεμβατική πολιτική του προκατόχου της. Είναι δύσκολο να διακρίνει κανείς αν στις εκπαιδευτικές επιλογές της υπάρχει γνήσιο ενδιαφέρον για την εκπαίδευση, όπως ισχυρίζεται ο Orme (Orme, ο. π. : 330), ή θρησκευτικός υπολογισμός, όπως λένε άλλοι ιστορικοί (Lawson και Silver, ο. π. : 99). Ίσως το ένα να μην αποκλείει το άλλο. Σε κάθε περίπτωση, η προσπάθειά της να ξαναδώσει στα μοναστήρια την περιουσία τους απέτυχε, καθώς προσέκρουσε στην άρνηση του κοινοβουλίου, το οποίο έκρινε ότι αφού οι γαίες αυτές υποστήριζαν τώρα άλλες εκπαιδευτικές

δομές «...κάθε αλλαγή θα προκαλούσε μεγάλη σύγχυση» (Simon, ο. π. : 320). Η προσπάθειά της να ελέγξει τους διευθυντές και καθηγητές των σχολείων ώστε να παρέχουν την σωστή καθολική εκπαίδευση και εν ανάγκη να τους αντικαταστήσει με αφοσιωμένους Καθολικούς, σύμφωνα με τις οδηγίες του Αρχιεπισκόπου του Canterbury, Reginald Pole και του Επισκόπου του Λονδίνου Edmund Bonner, είχε εξίσου πενιχρά αποτελέσματα (Orme, ο. π., 330, 331). Σε μια ακόμα προσπάθεια ελέγχου, ορίστηκε με νόμο του 1555 ότι όλοι οι διευθυντές των σχολείων θα εξετάζονται και θα αδειοδοτούνται από τον Επίσκοπο ή άλλον ανώτερο αξιωματούχο. Η νομοθετική αυτή πράξη διατηρήθηκε και χρησιμοποιήθηκε από τη διάδοχο της Μαρίας, Ελισάβετ Α΄ και σε ολόκληρο το 17ο αιώνα και ανεξάρτητα από την δογματική κατεύθυνση, ενίσχυσε την εξουσία του κράτους στην εκπαίδευση (Jewell, ο. π.: 25, 26, 27).

Στα πανεπιστήμια, οι διώξεις αφορούν πια τους προτεστάντες, οι οποίοι απομακρύνονται από τις καθηγητικές έδρες, ενώ τα «αιρετικά», δηλαδή αυτή τη φορά τα προτεσταντικά βιβλία, καταστρέφονται. Παράλληλα, αυξάνονται οι εξουσίες της ηγεσίας των κολεγίων ώστε να εφαρμόσουν με μεγαλύτερη ευκολία τη (νέα) τάξη και πειθαρχία (Lawson και Silver, ο. π. :100). Ιδρύονται τα τελευταία καθολικά κολέγια στα πανεπιστήμια. Το Trinity και το St. John's στην Οξφόρδη και τα Gonville και Caius στο Κέμπριτζ, σε μια προσπάθεια αύξησης της καθολικής επιρροής.

Η προσπάθεια της Μαρίας Α΄ να αποκτήσει άρρενα απόγονο από τον γάμο της με τον καθολικό βασιλέα Φίλιππο της Ισπανίας, αποτυγχάνει και η Μαρία πεθαίνει από επιδημία γρίπης το 1558, χωρίς απογόνους. Τον θρόνο αναλαμβάνει η ετεροθαλής αδελφή της Ελισάβετ και λήγει έτσι αυτή η σύντομη περίοδος παλινόρθωσης του Καθολικισμού, που σύμφωνα με τον Cressy, δεν πρόλαβε να δημιουργήσει ουσιαστικά ερείσματα (Jewell, ο. π.).

Η Ελισάβετ, όπως και η Μαρία Α΄ και η Λαίδη Jane Gray, είχε λάβει, παρά τις προκαταλήψεις της εποχής σχετικά με το φύλο της, εξαιρετική μόρφωση ως μέλος της ανώτερης τάξης. Την εκπαίδευση της Ελισάβετ είχε αναλάβει ο Roger Ascham, ένας από τους σημαντικότερους ουμανιστές δασκάλους του 16ου αιώνα, που είχε γράψει για την μαθήτριά του ότι «...μιλάει τα Γαλλικά και τα Ιταλικά τόσο καλά όσο και τα Αγγλικά και συχνά μου μιλάει με άνεση και ευκολία στα Λατινικά και αρκετά καλά στα Ελληνικά». Είχε διαβάσει όλον τον Κικέρωνα και ένα μεγάλο μέρος του Λίβιου, ενώ διάβαζε την Καινή Διαθήκη στα Ελληνικά, καθώς επίσης έργα του Σοφοκλή, του Ισοκράτη και του Δημοσθένη. Για την μαθήτριά του ο Ascham έλεγε ακόμα, θέλοντας να τονίσει τις εξαιρετικές ικανότητές της, ότι «το μυαλό της δεν έχει γυναικείες αδυναμίες» αν και έτσι, εμμέσως υποτιμούσε το φύλο της (Jewell, ο. π.: 57).

Η Ελισάβετ, σε αντίθεση με τους προκατόχους της, θα βασιλεύσει για 45 ολόκληρα χρόνια και η περίοδος της κυριαρχίας της θα είναι, σύμφωνα με τον Leach, εποχή ανάπτυξης σε όλους

τους τομείς, της εκπαίδευσης συμπεριλαμβανομένης (Leach, ο. π. :332). Παράλληλα ωστόσο, όπως παρατηρεί η Shepard, είναι εποχή αύξησης των ανισοτήτων. Οι φτωχοί αυξάνονται, όχι τόσο γιατί μειώνονται τα λιγοστά εισοδήματα τους όσο γιατί παραμένουν σταθερά, σε μια περίοδο που ο πλούτος αυξάνει δραματικά για τη μεσαία τάξη μέσω της αναδιανομής της γης και η διαφορά μεταξύ πλούτου και φτώχειας γιγαντώνεται. Μεγάλοι ευνοημένοι της περιόδου είναι οι μικροί γαιοκτήμονες (yeomen) των οποίων ο πλούτος, σύμφωνα με υπολογισμούς του Bathe, διπλασιάστηκε κατά την περίοδο από την ανάρρηση στο θρόνο της Ελισάβετ ως τον εμφύλιο (Shepard, ο. π. : 72- 80). Το βασίλειο ωστόσο, αναπτύσσεται και αντιμετωπίζει δογματικά ζητήματα που επιζητούν άμεσες λύσεις.

Η Ελισάβετ παρεμβαίνει, με τη συμβουλή του γραμματέα του κράτους Sir William Cecil, με δυο διατάγματα. Την *Πράξη της Υπεροχής* του 1558 και την *Πράξη της Ομοιομορφίας* του 1559. Με την πρώτη, η Εκκλησία της Αγγλίας επανιδρύεται ως αυτοκέφαλη και ανεξάρτητη από τη Ρώμη και με τη δεύτερη, προβλέπεται υποχρεωτική παρακολούθηση της κυριακάτικης λειτουργίας και ορίζεται νέο βιβλίο προσευχών. Το παλιό καθολικό τελετουργικό τυπικό εγκαταλείπεται και οι αλλαγές εμφανίζονται σε όλα τα επίπεδα. Από τη γλώσσα της λειτουργίας, που από λατινική γίνεται η καθομιλουμένη, ως το ένδυμα του κληρικού, και από τα ιερά σκεύη ως την πολυφωνική μουσική και το εκκλησιαστικό όργανο, που εγκαταλείπονται. Χαρακτηριστική του νέου πνεύματος ήταν η επιδίωξη για κατανόηση του κειμένου των ύμνων και των ψαλμών, κάτι που η μεσαιωνική πολυφωνική μουσική αδυνατούσε να προσφέρει (Tribble, 2011: 50, 51, 92, 93, 94). Με μια σειρά από συμπληρωματικά άρθρα, η Αγγλία γίνεται πια προτεσταντικό έθνος και η πορεία προς τον Αγγλικανισμό που είχε ξεκινήσει επί Ερρίκου Η΄, ολοκληρώνεται. Από το 1559, διάταξη του κοινοβουλίου ορίζει ότι «...κανένας δεν θα έχει το δικαίωμα να διδάξει χωρίς την άδεια των αρχών (π. χ. του επισκόπου) και αν δεν κριθεί κατάλληλος ως προς τις απαραίτητες γνώσεις και δεξιότητες, τον νηφάλιο και ειλικρινή του χαρακτήρα και την ορθή κατανόηση της αληθινής θρησκείας του Θεού». Η παραπάνω διάταξη ενσωματώθηκε στο κανονικό δίκαιο το 1559, εφαρμόστηκε από το 1604 και παρέμεινε σε ισχύ ως τα μέσα του 18ου αιώνα. Η ανάθεση στους επισκόπους, του ελέγχου της καταλληλότητας των διδασκόντων, φανερώνει αφενός την ανυπαρξία άλλου ελεγκτικού διοικητικού μηχανισμού και αφετέρου τη σημασία που έχει η θρησκεία την περίοδο που εξετάζουμε (Lawson και Silver, ο. π. : 104). Από τη διάταξη προκύπτει ότι όλοι οι διδάσκοντες, είτε κατ' οίκον ως *tutors*, είτε σε σχολεία γραμματικής, όφειλαν να υπογράψουν την *Πράξη της Υπεροχής*, τα *Τριάντα Εννέα άρθρα*¹⁵ και το *Βιβλίο Κοινής Προσευχής*. Κάθε παράβαση

15 Τα τριάντα εννέα άρθρα του 1563 αποτελούν αποσαφήνιση και οριοθέτηση των αρχών του Αγγλικανισμού στο νέο περιβάλλον και ιδιαίτερα σε διάκριση από τον πουριτανισμό και τον καθολικισμό. Αποτελούν εξέλιξη αυτών που είχαν για πρώτη φορά διατυπωθεί το 1536 με την δημοσίευση των δέκα άρθρων του Αρχιεπισκόπου Crammer.

επέβαλε ποινή προστίμου ή φυλάκιση. Με τον τρόπο αυτό, ο έλεγχος του κράτους πάνω στην εκπαίδευση και την κοινωνία γίνεται άμεσος (Orme, ο. π., :333, 334). Η σύνοδος της Αγγλικανικής Εκκλησίας του 1604 έλαβε την απόφαση να επιβάλει πρόστιμο στους γονείς των παιδιών που δεν ήξεραν να απαγγέλουν την κατήχηση και να αφορίζονται γονείς και εκπαιδευτικοί που δεν έστελναν τα παιδιά στο κατηχητικό (Sommerville, 1983: 396). Ωστόσο, η εφαρμογή δεν ήταν εύκολη καθώς η Ελισάβετ είχε να αντιμετωπίσει διμέτωπη αντίδραση. Από τους καθολικούς και από τους πουριτανούς.

Ο Πουριτανισμός αναδύεται σταδιακά την εποχή της Ελισάβετ ως ένα κίνημα πιστό στις καλβινιστικές αρχές και απομακρύνεται όλο και περισσότερο από την επίσημη Εκκλησία της Αγγλίας. Το σχίσμα γίνεται μεγαλύτερο προς την αρχή του επόμενου αιώνα, με την εμφάνιση της Λαουντιανής¹⁶, Αρμινιανής¹⁷ (αντι-καλβινιστικής) τάσης. Ο Πουριτανισμός είναι καχύποπτος σε κάθε μη βιβλική εκπαιδευτική έκφραση και κάθε πνευματική φιλοδοξία ή ματαιοδοξία έξω από το πλαίσιο των Γραφών. Παράλληλα, οι απαιτήσεις των πουριτανών από το επίπεδο των λειτουργών τους είναι πολύ υψηλές. Θα έπρεπε να είναι μακράν οι πιο μορφωμένοι της ενορίας και να λειτουργούν εκπαιδεύοντας το εκκλησίασμα, βοηθώντας τους πουριτανούς άρχοντες στην επιβολή της υπακοής. Οι ίδιες οι πουριτανικές οικογένειες αποτελούσαν χώρους θεοσεβούς εκπαίδευσης, ενώ τα παιδιά τους μεγάλωναν με βάση τις αρχές του καθήκοντος, της αυταπάρνησης, της ταπεινότητας και της νηφαλιότητας. Για την πουριτανική ηθική, η αμαρτωλή φύση του παιδιού έπρεπε πάση θυσία να συντριβεί και ο μεγαλύτερος εχθρός ήταν η απραξία (Jewell, ο. π. : 34, 67).

Η μαχητική φύση του Πουριτανισμού οδήγησε πολύ συχνά τους ιστορικούς στο να του αποδώσουν προθέσεις ανατροπής του Στέμματος. Ωστόσο, σύμφωνα με την άποψη που εισήγαγε ο Samuel Rawlinson Gardiner το 1880, η ζωτικότητα του Πουριτανισμού αποτέλεσε τη ρίζα του δυναμισμού της Αγγλίας των νεότερων χρόνων. Η θεωρία του Gardiner για αυτή την «επαναστατική θρησκεία» υιοθετήθηκε εύκολα από μian ευρύτερη μαρξιστική οπτική, με τον ευαγγελικό Προτεσταντισμό να παίρνει στη σκέψη του Tawney και του Hill, χαρακτηριστικά ιδεολογίας για την αναδυόμενη καπιταλιστική αστική τάξη (Reynolds, 2005:3, 4) .

Στο εκπαιδευτικό πεδίο, για όσο διάστημα οι πουριτανοί παρέμεναν εντός της επίσημης Εκκλησίας, επέδειξαν πολύ μεγάλη δραστηριότητα. Η πεποίθησή τους ότι η χριστιανική διακυβέρνηση δεν μπορεί να επιτευχθεί χωρίς μορφωμένο Κλήρο τους οδηγεί στη δημιουργία κολεγίων που έχουν σκοπό την παραγωγή υψηλού επιπέδου προσωπικού για τα σχολεία και την

16 Θεολογική κίνηση εντός των κόλπων Εκκλησίας της Αγγλίας, υπό τον αρχιεπίσκοπο William Laud που απομακρύνεται από τον Καλβινισμό καθώς ευνοεί το δόγμα της ελεύθερης βούλησης σε βάρος του δόγματος του Προκαθορισμού.

17 Θεολογική κίνηση εντός των κόλπων Εκκλησίας της Αγγλίας, που αρνείται το δόγμα του Προκαθορισμού και θέτει σειρά διοικητικών, ιεραρχικών τελετουργικών κ. α. Θεμάτων εντός της Εκκλησίας. Στην αντίληψη των πουριτανών έφτασε να σημαίνει την συμφιλίωση με την παπική έδρα.

Εκκλησία. Χαρακτηριστικές περιπτώσεις το Emmanuel το 1584 και το Sidney Sussex το 1596, και τα δύο στο Κέμπριτζ. Είναι χαρακτηριστικό της πουριτανικής αντίληψης ότι αργότερα στον 17ο αιώνα, το να είσαι απόφοιτος του Emmanuel ταυτιζόταν με την έννοια του σχισματικού. Ενδεικτική της πουριτανικής αντίληψης για τη σημασία της εκπαίδευσης είναι η δημιουργία, από πρεσβυτεριανούς κύκλους, ενός συστήματος πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης δωρεάν για όλα τα παιδιά. Ένα από τα πιο γνωστά παραδείγματα τέτοιας προσπάθειας έγινε στο Dedham του Essex. Το κίνημα ονομάστηκε *classis* (σύνοδος πρεσβυτέρων) και προκάλεσε την αντίδραση του αρχιεπισκόπου Whitgift (Simon, ο. π. : 327). Οι πουριτανοί φαίνεται ότι αντιλαμβάνονται πλήρως τη σημασία της εκπαίδευσης, και όπως θα δείξουμε παρακάτω, η δημιουργία των *dissenting academies* αποδεικνύει την αποφασιστικότητά τους σε αυτό το πεδίο (Reynolds, ο. π. :98). Η παραγωγή κατηχητικών βιβλίων ήταν μια ακόμα δραστηριότητα στην οποία οι πουριτανοί επέδειξαν μεγάλο ζήλο και μάλιστα ξεπέρασαν κατά πολύ τους αγγλικανούς.

Σύμφωνα με τον Sommerville, όταν η Ελισάβετ αποφάσισε να μην προχωρήσει σε βαθύτερες αλλαγές στην Εκκλησία της Αγγλίας, οι πουριτανοί στράφηκαν προς την εκπαίδευση. Ερμηνεύει μάλιστα την ίδρυση του Emmanuel College ως αποτέλεσμα αυτής της απόφασης και από αυτό το σημείο ξεκινά η εμπλοκή τους με την εκπαίδευση. Αν και θα περίμενε κανείς ότι το μέσο της εκπαιδευτικής εμπλοκής θα ήταν η κατήχηση, αυτό δεν συνέβη μιας και η κατήχηση γινόταν εκτός σχολείου και όπως το θέτει ο Sommerville, ήταν προαπαιτούμενο της σχολικής ζωής. Τα κατηχητικά βιβλία κατά συνέπεια, που σε μεγάλη κλίμακα παρήγαγαν οι πουριτανοί, αναμενόταν να διδάσκονται τα σαββατοκύριακα. Η επαφή που απέκτησαν οι πουριτανοί με τα παιδιά μέσα από την κατήχηση, τους επέτρεψε να καταλάβουν τις φυσικές νοητικές ικανότητες της ηλικίας τους και να αποδεχθούν τα αντιληπτικά τους όρια ώστε να προσαρμόσουν το πρόγραμμά τους ανάλογα και σύμφωνα με τις ψυχολογικές αρχές που ανέπτυξε την ίδια περίπου εποχή, ο Κομένιος. Παρήγαγαν έτσι κατηχητικά βιβλία με ερωταποκρίσεις ικανά να τραβήξουν το ενδιαφέρον των παιδιών. Σε αυτή την ανάγκη να πείσουν για τις δογματικές τους απόψεις και όχι να τις επιβάλουν δια του νόμου, ο Sommerville βλέπει κοινή προσπάθεια από όλα τα δόγματα και σαν έμμεση συνέπεια, πρόοδο των εκπαιδευτικών μεθόδων (Sommerville, ο. π. :388-395) .

Οι καθολικοί από την άλλη, βρίσκονται σε θέση άμυνας. Η καθολική εκπαίδευση αντιμετώπισε τεράστιες δυσκολίες, καθώς τα μικρά και διασκορπισμένα σχολεία που λειτουργούσαν κρυφά, αγωνίζονταν να ανταποκριθούν στο ρόλο τους. Πολλοί καθολικοί παρείχαν στα παιδιά τους διδασκαλία κατ' οίκον. Ωστόσο, η απαίτηση που είχε θεσπιστεί για κάθε απόφοιτο πανεπιστημίου να υπογράφει πίστη στα *Τριάντα Εννέα Άρθρα* και την Εκκλησία της Αγγλίας, απέκλειε την παραγωγή πτυχιούχων καθολικών και προφανώς η παραγωγή κληρικών για τη συνέχιση της καθολικής λατρείας έστω και κρυφά, ήταν αδύνατη. Συνέπεια αυτής της

πραγματικότητας ήταν να δημιουργηθεί ένα δίκτυο σχολείων και κολεγίων στο εξωτερικό για τα παιδιά των αγγλων καθολικών. Αρχικά το 1568, ο Καρδινάλιος Allen¹⁸ καταφεύγει στο *Douai* στη γειτονική Γαλλία, όπου συστήνει σεμινάρια για την προετοιμασία ιεραποστόλων με τελικό προορισμό την Αγγλία. Σύντομα και λαϊκοί σπουδαστές γίνονται δεκτοί και οι καθολικές οικογένειες στέλνουν τα παιδιά τους εκεί ώστε να λάβουν καθολική εκπαίδευση. Ακολουθούν πολλά κολέγια για την παραγωγή καθολικών ιερέων στη Ρώμη, το Βαγιαδολίδ, τη Σεβίλλη, τη Μαδρίτη και τη Λισαβόνα. Το Ιησουιτικό κολέγιο του St. Omer δέχεται λαϊκούς αγγλούς σπουδαστές, καθώς επίσης και τα σχολεία του Αγίου Γρηγορίου στη *Douai* και του Αγίου Λαυρεντίου στη *Dieulouard*, τροφοδοτούν τα σεμινάρια στην *Douai*. Η παρεχόμενη εκπαίδευση ήταν επταετής, αυστηρή και υψηλού επιπέδου, στο πλαίσιο της ιησουιτικής παράδοσης της *Ratio Studiorum* και κατέληγε σε δίπλωμα θεολογίας (Jewell, ο. π. : 32, 66, 67).

Το 1570 ο αφορισμός της Ελισάβετ ανοίγει ένα κύμα διώξεων για τους παπικούς που εξακολουθούν να διδάσκουν παρά τις διατάξεις του Στέμματος, ενώ το 1571, με νέα διάταξη του κανονικού δικαίου, ορίζεται ότι χρειάζεται άδεια και για την κατ' οίκον διδασκαλία. Κατά τη δεκαετία του 1580 αρχίζουν οι αποστολές ιησουιτών ιεραποστόλων στην Αγγλία, που φιλοξενούνται σε σπίτια πλουσίων καθολικών, προφασιζόμενοι τους ιδιωτικούς φροντιστές (*tutors*), ενώ στην πραγματικότητα προσπαθούσαν να επαναφέρουν την αγγλική τοπική γαιοκτητική ευγένεια (*gentry*) στον Καθολικισμό (Simon, ο. π. : 324). Σύμφωνα ωστόσο με τον Höpfl, όσοι έφευγαν από την Αγγλία δεν ήταν απαραίτητα Ιησουίτες, όπως για παράδειγμα ο Allen και όσοι Άγγλοι είχαν καταφύγει στην *Douai* στη Γαλλία. Η σύνδεση κατά συνέπεια, των εκπαιδευτικών επιλογών των καθολικών με κινήσεις εσχάτης προδοσίας, πρέπει να αντιμετωπίζεται με προσοχή. Ο Höpfl επισημαίνει ότι τους Ιησουίτες ακολουθεί η αμαυρωμένη φήμη του Μακιαβελισμού εξαιτίας των πολιτικών αναφορών στο λόγο και τα συγγράμματά τους, καθώς και της ταύτισής τους με πολιτικά πρόσωπα εγνωσμένης και φανεράς ιησουιτικής στράτευσης. Η φήμη ωστόσο αυτή προέρχεται τόσο από προτεστάντες όσο και από καθολικούς. Όσο για τους ίδιους τους Ιησουίτες, όπως ο Robert Persons, που δραστηριοποιήθηκαν στην Αγγλία, είχαν σαφείς εντολές να μην θίγουν τα πολιτειακά ζητήματα και να μην αμφισβητούν την μοναρχική εξουσία και πράγματι στα γραπτά τους αρνούνταν ότι με οποιονδήποτε τρόπο την απειλούσαν (Höpfl, 2004: 18, 57, 85). Οι διώξεις ωστόσο, εντείνονται εναντίον των «προδοτών και παράνομων καθολικών» και από το 1570 ως το 1610 πραγματοποιούνται 23 εκτελέσεις καθολικών διευθυντών σχολείων.

Η εποχή της Ελισάβετ Α' είναι μια περίοδος σταθεροποίησης στην εκπαίδευση. Μετά την περίοδο του Εδουάρδου και την περίοδο της Παλινόρθωσης της Μαρίας Α', η Ελισάβετ

18 Cardinal William Allen, (1532-1594), καρδινάλιος της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας.

προσπάθησε να διατηρήσει τα κεκτημένα. Μετά την απώλεια του ελέγχου των σχολείων από την Εκκλησία, πολλά από αυτά δεν είχαν σαφή κατεύθυνση για τη λειτουργία τους και μια από τις προτεραιότητες της Ελισάβετ ήταν να διορθώσει αυτό το πρόβλημα. Πολλά παρεκκλήσια μετατράπηκαν σε σχολεία και πολλά από τα κληροδοτήματα που προορίζονταν για λειτουργικούς σκοπούς, κατευθύνθηκαν στην εκπαίδευση (Simon, ο. π. : 291, 304). Συνεχίζεται η ίδρυση σχολείων από πλούσιους χορηγούς και ιδρύονται πολλά πρωτοβάθμια σχολεία για τα παιδιά της μεσαίας τάξης. Την περίοδο από το 1560 ως το 1640 παρατηρείται μεγάλη αύξηση στην ίδρυση σχολείων και μεγαλύτερη εμπλοκή των αστικών κοινοτήτων και των τοπικών φορέων στην εκπαίδευση. Αυξάνεται επίσης η φιλανθρωπία, που βρίσκει την έκφρασή της και στην εκπαίδευση (Lawson και Silver, ο. π., :104). Αναδεικνύονται πολλοί και σημαντικοί λόγιοι της εκπαίδευσης που από τη θέση των διευθυντών των σχολείων, προτείνουν νέα προγράμματα σπουδών. Αξίζει να σταθούμε σε πέντε διευθυντές σχολείων που είχαν σημαντική συνεισφορά. Πρώτα, ο Richard Mulcaster επισημαίνει τη σημασία της κατάλληλης εκπαίδευσης των εκπαιδευτικών, αναδεικνύει τη μεγάλη σημασία που έχει η στοιχειώδης εκπαίδευση και είναι ένθερμος υποστηρικτής της διδασκαλίας στην καθομιλουμένη. Ο Francis Clement συντάσσει το 1587 ένα πρακτικό εγχειρίδιο για όσους διδάσκουν μικρά παιδιά, με αναλυτικές οδηγίες για την οργάνωση του μαθήματος. Ο William Kempe το 1588 και το 1596 εκδίδει δύο αντίστοιχα εγχειρίδια που θα γνωρίσουν μεγάλη επιτυχία. Ο John Brisley αναπτύσσει μια μέθοδο διδασκαλίας της ανάγνωσης για μικρά παιδιά που απευθύνεται σε φτωχούς άνδρες και γυναίκες που «θα επιθυμούσαν να αναλάβουν το ρόλο του δασκάλου, είτε για να εξασφαλίσουν ένα μικρό εισόδημα είτε για να βοηθήσουν τους συνανθρώπους τους». Τέλος, ο Charles Hoole, στην ίδια κατεύθυνση με τον Brisley, επισημαίνει τη σημασία που έχει η μόρφωση ως καταφύγιο από τη φτώχεια, τόσο για τους μαθητές όσο και για τους εκπαιδευτικούς (Charlton, ο. π. : 104) και (Lawson και Silver, ο. π. : 113).

Είναι πολύ σημαντικό ότι και οι πέντε διευθυντές σχολείων αναγνωρίζουν τη σημασία της διδασκαλίας στην καθομιλουμένη, ιδιαίτερα στα *Petty schools*, κάτι που φανερώνει ότι η εμπειρία που είχαν αποκτήσει στις σχολικές αίθουσες βοηθούσε στην κατανόηση των αναγκών των μικρών μαθητών. Προηγούνται έτσι του Κομένιου που θα αναδείξει στον 17ο αιώνα, πολύ πιο ολοκληρωμένα ασφαλώς, την ψυχολογική διάσταση της εκπαίδευσης.

Ως προς τη διδασκαλία των κοριτσιών την περίοδο της Ελισάβετ, φαίνεται ότι σε ορισμένες περιπτώσεις παρακολουθούσαν στοιχειώδη μαθήματα, όπως φανερώνεται από το καταστατικό του Banbury school, που επιτρέπει στα κορίτσια ως εννέα ετών να παρακολουθούν μαθήματα στην καθομιλουμένη, στις πρώτες τάξεις. Αντίθετα, στο καταστατικό του Harrow school του Λονδίνου, τα κορίτσια αποκλείονταν. Σε κάποιες περιπτώσεις τα αγόρια και τα κορίτσια παρακολουθούσαν

κοινά μαθήματα, όπως μας λέει η Ο' Day. Ο Mulcaster ωστόσο, είναι αντίθετος στη συνδιδασκαλία αγοριών και κοριτσιών, όπως φαίνεται σε κείμενό του, του 1581 (Ο' Day, 1982 : 185).

Με το τέλος της βασιλείας της Ελισάβετ λήγει η κυριαρχία του Οίκου των Τυδώρ. Η περίοδος αυτή σημαδεύτηκε από την επιρροή που άσκησαν ο Ουμανισμός και η Μεταρρύθμιση, στην εκπαίδευση. Η εκπαίδευση μετατρέπεται από ένα κλειστό εκκλησιαστικό σύστημα για την παραγωγή κληρικών σε ένα χώρο όλο και περισσότερο ελεγχόμενο από το κράτος. Η ανώτερη και η μεσαία τάξη απολαμβάνουν περισσότερο τα αγαθά της εκπαίδευσης, ενώ οι φτωχοί και οι γυναίκες παραμένουν αποκλεισμένοι. Η εκπαίδευση γίνεται κατά την ίδια περίοδο, όπλο για την επιβολή του δόγματος και το κράτος νομοθετεί συγκεκριμένα μέτρα για τον έλεγχο των εκπαιδευτικών. Η θρησκεία εξακολουθεί ωστόσο χωρίς αμφιβολία, να παραμένει στον πυρήνα της εκπαίδευσης, με τη διαφορά ότι το επίσημο δόγμα είναι πια ο Αγγλικανισμός.

Μέρος τρίτο

17ος αιώνας. Η αγγλική εκπαίδευση στη δίνη της πολιτικής αντιπαράθεσης

Κεφάλαιο πρώτο

Πουριτανοί, Κοινοπολιτεία και Παλινόρθωση

Πολιτικές εξελίξεις από το 1603 ως την Παλινόρθωση

Η ιστορία της νεότερης Αγγλίας από τις αρχές του 17ου αιώνα συνδέεται αρχικά με τη δυναστεία των Στιούαρτ. Η Ελισάβετ πεθαίνει άκληρη το 1603 και διάδοχός της ορίζεται ο ανιψιός της Ιάκωβος Στ΄ της Σκωτίας που αναλαμβάνει τον θρόνο της Αγγλίας, ως Ιάκωβος Α΄. Ο νέος βασιλιάς αντιμετώπισε το δογματικό ζήτημα προσπαθώντας να εφαρμόσει αρχικά μια σχετικά ήπια πολιτική απέναντι στους Καθολικούς και ήταν, σύμφωνα με τον Höpfl, από προδιάθεση αντίθετος στη πολιτική διώξεων της προκατόχου του. Είχε άλλωστε προσεγγίσει την Ισπανία και υπέγραψε τη συνθήκη του 1604. Ωστόσο, μετά την *Συνωμοσία της Πυρίτιδας* (1605), πέρασε από το κοινοβούλιο τον νόμο για τον *Όρκο της Υποταγής* (*Oath of Allegiance*), σύμφωνα με τον οποίο ο βασιλιάς μπορούσε να ζητήσει από τους καθολικούς όρκο υποταγής και πίστης στο πρόσωπο του. Ο όρκος περιελάμβανε σαφείς αναφορές στην παπική πολιτική και ιδιαίτερα στο ζήτημα της παπικής υπεροχής και της συνακόλουθης αμφισβήτησης της εξουσίας των νομίμων ηγεμόνων, ζήτημα κρίσιμο για το Στέμμα. Σύμφωνα με όσα γράφει ο ίδιος ο Ιάκωβος στην *Απολογία του* (*An Apologie for the Oath of Allegiance, first set foorth without a name: And now acknowledged by the Author, the Right High and Mightie Prince James*), στόχος του δεν ήταν να προχωρήσει σε διώξεις, αλλά να ξεχωρίσει τους «πιστούς υπηκόους παπικού θρησκευματος» από τους «διεστραμμένους και άπιστους προδότες», στόχος δηλαδή πολιτικός και όχι θρησκευτικός (Höpfl, ο. π. : 323, 325). Εξαιτίας όλων αυτών και ανεξάρτητα από τις προθέσεις του Ιακώβου, η θρησκευτική διένεξη εντάθηκε κατά την περίοδο της βασιλείας του, σύμφωνα με την Jewell, ενώ αντίθετα, όταν την εξουσία αναλαμβάνει ο γιος του Κάρολος Α΄, θα ακολουθήσει ανεκτικότερη πολιτική προς τους καθολικούς (Jewell, ο. π. : 28).

Η βασιλεία του Καρόλου Α΄ ωστόσο, θα τελειώσει με τον πιο δραματικό τρόπο, αφού ακριβώς η ανεκτική προς τους Καθολικούς πολιτική θα τον εμπλέξει στις βαθιές και έντονες θρησκευτικές διενέξεις της εποχής του και μαζί με τα οικονομικά και πολιτειακά προβλήματα θα οδηγήσει στον εμφύλιο πόλεμο, τη σύλληψη και εκτέλεση του, το 1649. Η περίοδος της βασιλείας

του θα σηματοδευτεί από πολλά γεγονότα. Ο γάμος με την γαλλίδα καθολική πριγκίπισσα Εριέττα Μαρία αμέσως μετά την ανάρρησή του, προκαλούσε διαρκώς την καχυποψία των προτεσταντών και ιδιαίτερα των πουριτανών, ενώ η φιλία του με τον Δούκα του Μπάκιγχαμ και η πολιτική επιρροή που ασκούσε ο τελευταίος επάνω του, έστρεψε ένα μεγάλο μέρος των ευγενών, αλλά και της μεσαίας τάξης, εναντίον του. Οι πουριτανοί, που είχαν ήδη απομακρυνθεί από την Εκκλησία της Αγγλίας από την εποχή της Ελισάβετ, αποστασιοποιούνται όλο και περισσότερο την εποχή του Καρόλου και αυτό οφείλεται εν μέρει στην υποστήριξη που προσφέρει ο τελευταίος στον αρχιεπίσκοπο Laud (Jewell, ο. π. : 33). Οι υποψίες για φίλο-καθολική πολιτική ενισχύονται από την ανοχή ή την υποστήριξη που δείχνει ο Κάρολος στις αλλαγές που φέρνει ο Laud στο τελετουργικό τυπικό της Εκκλησίας, με την έμφαση που έδινε στα ιερά σκεύη και την λαμπρότητα της λειτουργίας (Tribble, ο. π. : 67).

Τα σοβαρά οικονομικά προβλήματα που κληρονόμησε από τον πατέρα του και ο καταστροφικός πόλεμος με την Ισπανία και τη Γαλλία επιδείνωσαν την κατάσταση και τον οδήγησαν σε συνεχείς συγκρούσεις με το κοινοβούλιο. Η αυταρχική του προσωπικότητα δεν του επέτρεπε να συμβιβασθεί και τρεις φορές στη διάρκεια της βασιλείας του διέλυσε το κοινοβούλιο. Η εξέγερση στη Σκωτία και η άρνηση του κοινοβουλίου να του επιτρέψει να αναζητήσει χρηματοδότηση μέσω της φορολόγησης όξυνε τα πνεύματα και η απόφαση του να συλλάβει πέντε εξέχοντα μέλη του υπήρξε η αφορμή για την κήρυξη του εμφυλίου, στον οποίο οι κοινοβουλευτικοί, υπό την στρατιωτική ηγεσία του Oliver Cromwell και την ανώτερη οργάνωση του *New Model Army*, επικράτησαν των βασιλικών. Σύμφωνα με την άποψη του Nicholas Tyacke, ο Κάρολος υπήρξε θύμα όχι τόσο του ριζοσπαστικού Πουριτανισμού στα αριστερά του όσο της πολιτικής υποστήριξης που προσέφερε στον αρχιεπίσκοπο William Laud και την αρμινιανή θεολογία του, που προκάλεσε τη βίαιη αντίδραση των πουριτανών και τελικά τον εμφύλιο (Höpfel, ο. π. : σ. 4).

Ό,τι και αν συνέβη, η Αγγλία μετά τη βασιλεία του Καρόλου Α΄ θα εισέλθει στην περίοδο της Κοινοπολιτείας και από το 1563, του Προτεκτοράτου, όπου τον έλεγχο θα έχουν οι πουριτανοί που θα εφαρμόσουν τις πολιτικές τους στο εκπαιδευτικό σύστημα έως ότου το 1660 γίνει η παλινόρθωση της βασιλείας με τον Κάρολο Β΄. Κατά την παραπάνω ταραγμένη περίοδο θα αναδειχθούν πολιτικές πλευρές και παρατάξεις με πολύ έντονο ενδιαφέρον για την εκπαίδευση. Ανάμεσα τους, οι Levellers και οι Diggers που θα διατυπώσουν έναν έντονα εξισωτικό λόγο.¹⁹

19 Σχετικά με τον αγγλικό εμφύλιο και την επανάσταση βλ. : Hill, C., (1971), *Antichrist in Seventeenth- Century England*, London: Oxford University Press, Hill, C., (1980), *The Religion of Gerrard Winstanley: A Rejoinder, Past and Present*, No 89, σ. 147-151, Hill, C., (1982) *The World Turned Upside Down: Radical Ideas During the English Revolution*, New York: Penguin Books, Hill, C., (1986), *Puritanism and Revolution. Studies in Interpretation of the English Revolution of the 17th Century*, New York: Penguin Books, Hill, C., (2006), *The*

Εκπαιδευτικές αναζητήσεις ως τον εμφύλιο

Το διάστημα της βασιλείας του Ιακώβου Α΄ και του Καρόλου Α΄, η εκπαίδευση παραμένει προσηλωμένη στην ελισαβετιανή πρακτική. Οι καθολικοί συνεχίζουν να στέλνουν τα παιδιά τους στο εξωτερικό για να λάβουν εκπαίδευση σύμφωνα με το δόγμα τους αν και είναι βεβαιωμένο ότι υπήρχαν ακόμα καθολικά σχολεία, με τα περισσότερα να βρίσκονται στο Λονδίνο, το Yorkshire, και το Lancashire. Οι πουριτανοί από τη μεριά τους, βρίσκονται ακόμα εντός της επίσημης Εκκλησίας και επηρεάζουν την εκπαίδευση. Μια βασική επιδίωξή τους, ήδη από αυτή την περίοδο, είναι να μεταφέρουν πόρους από τη διοίκηση της Εκκλησίας στην χρηματοδότηση ιεραποστολικών κηρυγμάτων σε κάθε ενορία, παράλληλα με την δημιουργία σχολείων και την οργάνωση προνοιακής πολιτικής για τους φτωχούς. Την ίδια στιγμή, οργάνωναν σειρά διαλέξεων έξω από τον έλεγχο των επισκόπων, πράξη για την οποία συνάντησαν την έντονη αντίδραση του αρχιεπισκόπου Laud. Η αντίληψη τους για οργανωμένη, πανεπιστημιακού επιπέδου εκπαίδευση των ιερέων που θα ασκούσαν και εκπαιδευτικά καθήκοντα, όπως εκφράστηκε με τη λειτουργία του Emmanuel College, αποδείχθηκε επιτυχημένη και μπροστά από την εποχή της. Το κολέγιο έφθασε να έχει 200 φοιτητές το 1617 και αποτέλεσε τον βασικό τροφοδότη ιερέων στη Νέα Αγγλία ως το 1645 (Jewell, ο. π.).

Στην ίδια κατεύθυνση, οι προτάσεις του Mulcaster για άρτια εκπαίδευση των εκπαιδευτικών απαιτούσαν ένα ειδικό κολέγιο για δασκάλους και καθηγητές. Έχουμε ήδη αναφερθεί στη σημασία που έδινε ο Mulcaster και οι διευθυντές των σχολείων, στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Παράλληλα, οι ιερείς και εκπαιδευτικοί παρακολουθούσαν τοπικά συνέδρια και μπορούσαν να εμπλουτίσουν τα παιδαγωγικά επαγγελματικά τους προσόντα (Jewell, ο. π.). Οι μεγάλοι δάσκαλοι του τέλους του 16ου αιώνα και των αρχών του 17ου, όπως ο Ascham και ο Brinsley, στο πλαίσιο της ουμανιστικής πρότασης για τον ενδεδειγμένο τρόπο μάθησης, απέρριψαν τη στεία απομνημόνευση και διαμόρφωσαν ένα πρόγραμμα σπουδών στηριγμένο σε μεθόδους εμπνευσμένες από τον Έρασμο. Το σύστημα της διπλής μετάφρασης του Ascham, που εφαρμοζόταν σε εξατομικευμένη διδασκαλία, επέτρεπε την ουσιαστική κατανόηση του εξεταζόμενου κειμένου και όχι μια στεία παπαγαλία. Τα σχολικά εγχειρίδια του Brinsley, που ονόμαζε «γραμματικές μεταφράσεις», «εκδημοκράτισαν» το σύστημα του Ascham, παρέχοντας έτοιμο υλικό για τη μελέτη, εξοικονομώντας έτσι δαπάνες για βιβλία που τα φτωχά ενοριακά σχολεία δεν μπορούσαν να διαθέσουν (Tribble, ο. π. : 136).

Τον 16ο και 17ο αιώνα, χάρη στην επιρροή του Ουμανισμού, της Μεταρρύθμισης και της τυπογραφίας, η εκπαίδευση αλλάζει χαρακτήρα και αποκτά αξιολογικά και ιεραρχικά χαρακτηριστικά. Η κατάταξη των μαθητών σε τάξεις και σειρές, η χρήση βιβλίων γραμμένων με αντίληψη προοδευτικής δυσκολίας, η διεξαγωγή εξετάσεων για την πιστοποίηση των γνώσεών τους και η παροχή πιστοποιητικών σπουδών, είναι νέες παιδαγωγικές πρακτικές που προέρχονται από τη γερμανική λουθηρανική παράδοση και θεσμοποιούνται σε ένα σύστημα έλλογων εκπαιδευτικών πρακτικών. Τα παραπάνω, συνδυάζονται με μια νέα αντίληψη για την οικογένεια και ιδιαίτερα για το παιδί σαν αυτόνομη και ιδιαίτερη προσωπικότητα, και οι γονείς παροτρύνονται να υιοθετήσουν μια αυστηρή μεν, αλλά ανθρώπινη στάση στην εκπαίδευση και την ανατροφή των παιδιών τους που να στηρίζεται στην αγάπη, σύμφωνα με το παράδειγμα της αγάπης του Θεού για τον άνθρωπο, αλλά και όπου χρειάζεται, με τη βέργα. Η προσέγγιση αυτή αποτελεί τεράστια ρήξη με το παρελθόν. Ο Stone έχει περιγράψει την αγγλική κοινωνία με δραματικό τρόπο ως προς την ανατροφή των παιδιών ακόμα και στον 16ο και 17ο αιώνα. Τα παιδιά παραμελούνταν, τα κακομεταχειρίζονταν, ακόμα και τα θανάτωναν, σε ένα περιβάλλον που και μεταξύ των ενηλίκων οι σχέσεις στοργής ήταν σπάνιες και επικρατούσε η καχυποψία και η εχθρότητα. Αιτίες, σύμφωνα με τον Stone, η έλλειψη μιας αποκλειστικής μητρικής παρουσίας τα δύο πρώτα χρόνια της ζωής του παιδιού, η συνεχής παρουσία του θανάτου με την διαρκή απώλεια κοντινών συγγενικών προσώπων εξαιτίας των συνθηκών ζωής, η αφόρητη καταπίεση του βρέφους που βρισκόταν ασφυκτικά φασκισμένο και ακίνητο τους πρώτους μήνες της ζωής του και η συστηματική συντριβή της επιθυμίας του παιδιού (Luke, ο. π. :14). Σε αυτό το πλαίσιο, η παραγωγή θεωριών και συγγραμμάτων για την ανατροφή και εκπαίδευση του παιδιού αποτελεί σημαντική συμβολή, όπως οι προτάσεις που αναφέρθηκαν.

Υπάρχει μεγάλη συμφωνία μεταξύ των ιστορικών σχετικά με τη σημασία των αλλαγών που λαμβάνουν χώρα στην εκπαίδευση, ειδικά στις αρχές του 17ου αιώνα. Το Λονδίνο είναι, χωρίς αμφιβολία, το κέντρο των εξελίξεων. Σύμφωνα με τον George Buck,²⁰ το Λονδίνο είναι «το τρίτο πανεπιστήμιο» της Αγγλίας. Το στίγμα δίνει η αστική τάξη. Υπάρχει μεγάλη ζήτηση και παραγωγή βιβλίων και παντού διεξάγονται έντονες δημόσιες διαλέξεις και συζητήσεις (Jewel, ο. π. : 127). Οι επιστήμες και οι τέχνες γίνονται το αντικείμενο ενδιαφέροντος ενός ευρύτερου κοινού, ξεφεύγοντας από τα στενά πλαίσια της ακαδημαϊκής κοινότητας των *Gentlemen*, ενώ η παρουσία πολλών ομάδων που ασχολούνται με την επιστημονική έρευνα δημιουργεί ένα κλίμα υπέρ των φυσικών επιστημών. Πράγματι, σε ένα πλαίσιο διανοητικής ελευθερίας, λόγιοι όπως ο γεννημένος στη Γερμανία Theodore Haak, που διδάσκει στην Οξφόρδη από το 1629, ο Άγγλος μαθηματικός

20 George Buck, (1560-1622), αρχαιοδίφης και ιστορικός μέλος του αγγλικού κοινοβουλίου.

John Pell, ο Πολωνός διανοούμενος Samuel Hartlib και ο σημαντικότερος ανανεωτής της ευρωπαϊκής εκπαίδευσης, Ιωάννης Έιμος Κομένιος από τη Μοραβία (τμήμα της σημερινής Τσεχίας), βρίσκονται σε διαρκή επικοινωνία και ανταλλαγή ιδεών. Αν και δεν είναι σαφής και ιστορικά εξακριβωμένος ο τρόπος με τον οποίο διασυνδέονται οι παραπάνω, η ύπαρξη μιας χαλαρής ένωσης, υπό τον τίτλο *αόρατο κολέγιο*, φαίνεται να αποτελεί το μέσο γι' αυτήν τη δραστηριότητα και πρόγονο της Βασιλικής Εταιρείας του Λονδίνου (*Royal Society of London*). Η δραστήρια κίνηση ιδεών στην Αγγλία των δεκαετιών 1640 και 1650 επιβεβαιώνεται και από μια άλλη σημαντική πρωτοβουλία που λαμβάνει χώρα στην Οξφόρδη. Πρόκειται για τον *πειραματικό κύκλο* (*experimental club*) ο οποίος συγκροτήθηκε με πρωτοβουλία του αγγλικανού επισκόπου John Wilkins, όταν αυτός έγινε διευθυντής του *Wadham College* στην Οξφόρδη. Στον κύκλο αυτόν συμμετέχουν διανοητές όπως ο Seth Ward, ο Robert Boyle, ο William Petty, οι Christopher και Matthew Wren, ο Robert Hook και ο John Wallis. Το club συνεργάζεται με το *Gresham College* και μετά το 1651, όταν γραμματέας του αναλαμβάνει ο Henry Oldenburg, διευρύνει τις επαφές του με άλλα ιδρύματα σε Γαλλία και Ιταλία και τελικά, το 1662 αποκτά από τον Κάρολο Β' τον χαρακτήρα του βασιλικού ιδρύματος. Ιδρύεται έτσι η Βασιλική Εταιρεία του Λονδίνου. Στον θυρεό της Εταιρείας εμφανίζεται ως λογότυπο η εμβληματική φράση *Nullius in Verba*, που σε ελεύθερη απόδοση σημαίνει «(να μην βασιζέσαι) στα λόγια (την αυθεντία) κανενός». Η φράση αυτή αποτελεί σαφή απόρριψη της κατεστημένης αυθεντίας, τουλάχιστον για τα φυσικά φαινόμενα, και δηλώνει ξεκάθαρα την στροφή προς την πειραματική και ερευνητική κατεύθυνση της επιστήμης του 17ου, στα πρότυπα της σκέψης του Bacon (Adamson, 1921 : 5) και (Bowen, ο, π., σ.70). Παράλληλα ωστόσο, υπάρχει ζήτηση για νέα αντικείμενα σπουδών που έχουν σχέση με τις νέες εμπορικές και οικονομικές δραστηριότητες. Μαθηματικά, ξένες γλώσσες, γεωγραφία, αστρονομία και χαρτογραφία κρίνονται απαραίτητες για την εξυπηρέτηση του ωκεάνιου εμπορίου (Simon, ο .π. :385-390).

Την ίδια περίοδο, παράγεται μεγάλη βιβλιογραφία που αφορά στα παραπάνω πεδία, ενώ η περαιτέρω ανάπτυξη της τυπογραφίας θα συμβάλει καθοριστικά στη διάδοσή τους. Άλλωστε, όπως σημειώνει ο Cressy, η εγγραμματοσύνη, η τυπογραφία και η εκπαίδευση θα πρέπει να αντιμετωπίζονται ως συνακόλουθα και αλληλεξαρτώμενα φαινόμενα (Luke, ο. π. : 3-8, 14). Οι παιδαγωγικές αυτές αντιλήψεις θα έχουν συνέχεια και σε ένα ανώτερο επίπεδο, υπό τη επήρεια της εμπειρικής μεθόδου του Bacon και τη συμβολή των ιδεών του μοραβού πρωτοπόρου της εκπαίδευσης Κομένιου, που θα βρεθεί στην Αγγλία λίγο πριν ξεσπάσουν τα γεγονότα που θα οδηγήσουν στην περίοδο της Κοινοπολιτείας.

Επαγωγική μέθοδος και εκπαίδευση. Bacon και John Amos Comenius

Σύμφωνα με τον Adamson, από τις αρχές του 17ου αιώνα, το κλίμα του σχολαστικισμού έχει αμφισβητηθεί. Η μεσαιωνική βεβαιότητα ότι η αλήθεια μπορεί να αναζητηθεί μέσα από την καταφατική θεολογία και τον αριστοτελισμό έχει εγκαταλειφθεί από μεγάλο μέρος λογίων και διανοητών. Είτε επρόκειτο για την νέα λογική του Ramus είτε για τη νέα φιλοσοφία του Campanella και τις άγριες επιθέσεις του Bruno στο θρησκευτικό και φιλοσοφικό κατεστημένο, μια κοινή αίσθηση επανάστασης είναι παρούσα. Μια ολόκληρη στρατιά νέων επιστημόνων θα καθορίσει την εποχή. Από τον Κέπλερ, τον Brahe, τον Κοπέρνικο και τον Γαλιλαίο, ως τον Vesalius, τον Harvey, τον Gilbert, τον Napier, τον Τοριτσέλι και τον Πασκάλ, η Ευρώπη βιώνει την επιστημονική επανάσταση. Στην Αγγλία, οι συναντήσεις του *Gresham College* και της Οξφόρδης θα οδηγήσουν στην ίδρυση της Βασιλικής Εταιρείας του Λονδίνου, όπως αναφέραμε ήδη.

Η συνεισφορά του Sir Francis Bacon (1561-1626) σε αυτήν την πορεία, είναι σύμφωνα με τον Adamson, σημαντική, όχι τόσο για την ίδια την επιστημονική προσφορά του όσο για τον ενθουσιασμό, τη ρητορική του δεινότητα και την φαντασία του, που τον καθιστούν προφήτη της νέας φιλοσοφίας. Γίνεται έτσι πηγή έμπνευσης για πολλούς, μεθοδικότερους από αυτόν επιστήμονες της εποχής του, και σε ό,τι μας αφορά, του Κομένιου. Ο Bacon ανέλαβε υψηλά αξιώματα (*Lord High Chancellor of England* και *Attorney General of England and Wales*) κατά τη βασιλεία του Ιακώβου Α΄ του οποίου απολάμβανε τη εύνοια, κρίστηκε ιππότης και ονομάστηκε Βαρόνος. Το φιλοσοφικό του έργο έχει ταυτιστεί με τον εμπειρισμό και την επαγωγική λογική. Ο Bacon, στις εκπαιδευτικές του πραγματείες, δεν αναφέρεται άμεσα στα σχολεία και τους δασκάλους και κατά συνέπεια, η συμβολή του στην εκπαίδευση είναι έμμεση και έχει περισσότερο σχέση με αρχές και θεωρία παρά με εκπαιδευτική πρακτική. Μια σελίδα στο *The Advancement of Learning* και μισό κεφάλαιο στο *De Augmentis*, όπου εκφράζει τον θαυμασμό του στο παιδαγωγικό σύστημα των Ιησουιτών, είναι σύμφωνα με τον Adamson, οι άμεσες αναφορές του στα σχολικά ζητήματα. Ο Bacon, παρά το θαυμασμό του για την μεθοδικότητα της ιησουιτικής εκπαίδευσης, είναι αντίθετος στον σχολαστικισμό, και στις πρώτες γραμμές του *Novum Organum* δηλώνει ότι το πείραμα και η παρατήρηση αποτελούν τη μέθοδο των επιστημών της φύσης, ενώ σκοπός τους είναι η βελτίωση της υλικής πραγματικότητας του ανθρώπου. Στο ίδιο έργο γράφει ότι ο στόχος του είναι μια μέθοδος γνώσης τόσο μηχανική που να επιτρέπει σε όλους την απόκτηση της, χάρη στους απλούς κανόνες και τα παραδείγματα της. Οι σκέψεις αυτές, που δεν προχωράνε πέρα από ένα διακηρυκτικό επίπεδο, αποτελούν ωστόσο, την έκφραση του εμπειρισμού και της επαγωγικής λογικής του στην εκπαίδευση. Οι συνέπειες τους είναι προφανείς. Εάν όλοι μπορούν με το κατάλληλο σύστημα να μάθουν και δεν υπάρχουν φυσικά αίτια που να εμποδίζουν συγκεκριμένες

κατηγορίες, όπως οι γυναίκες ή οι κατώτερες τάξεις να μορφωθούν, αν δηλαδή ισχύει αυτό που εξέφρασε αργότερα ο John Locke με την ιδέα της *Tabula Rasa*, ότι οι άνθρωποι όταν γεννιούνται δεν είναι παρά λευκές σελίδες που επάνω τους η οικογένεια, η κοινωνία και η εκπαίδευση θα γράψουν την προσωπική ιστορία του καθενός, τότε όλα τα εμπόδια για τη γενική μόρφωση, αίρονται. Η εφαρμογή αυτών των ιδεών στη σχολική τάξη δεν έγινε ποτέ από τον ίδιο, αλλά θα εμπνεύσει τις προσπάθειες πολλών πρωτοπόρων της εκπαίδευσης, όπως του Samuel Hartlib (1600-1660), του William Petty (1623-1687), του John Dury (1596-1680) στην Αγγλία και του Κομένιου (John Amos Comenius, 1592-1670), του μεγαλύτερου θεωρητικού της εκπαίδευσης του 17ου αιώνα, που επισκέφθηκε την Αγγλία το 1641 και επηρέασε με το έργο και την παρουσία του την αγγλική εκπαίδευση (Adamson, 1921, σ. σ. 2-6, 13, 17).

Ο χωρίς αμφιβολία, κορυφαίος διανοητής της εκπαίδευσης του 17ου αιώνα, Κομένιος, υπήρξε στρατευμένος προτεστάντης που ανήκε στην βοημική αδελφότητα *Unitas Fratrum*, μια μορφή Αναβαπτισμού που ακολουθούσε τα διδάγματα του Hus. Οι θρησκευτικές τους πεποιθήσεις ήταν έντονα χιλιαστικές, πίστευαν δηλαδή στην επερχόμενη βασιλεία του Θεού επί της γης και μάλιστα επί των ημερών τους. Από αυτή την άποψη, η εκπαίδευση ήταν το κρίσιμο μέγεθος για την προετοιμασία των χριστιανών για την επερχόμενη ημέρα της κρίσεως. Αντίστοιχες πεποιθήσεις, σύμφωνα με τον Webster, είχαν και οι άγγλοι πουριτανοί και ο Bacon, που αναφερόταν συγκεκριμένα στην «μεγάλη επανίδρυση» (*Great Instauration*) (Webster, 1975: 101), και κατά συνέπεια, ο Κομένιος βρίσκεται διανοητικά, πολύ κοντά στο αγγλικό πουριτανικό περιβάλλον.

Η ζωή του υπήρξε πολυτάραχη. Το 1620, όταν οι τσεχικές - μοραβικές προτεσταντικές δυνάμεις ηττήθηκαν από τον Φερδινάνδο Β΄ και ο Καθολικισμός παλινорθώθηκε βίαια στην πατρίδα του, η προτεσταντική στράτευσή του στάθηκε η αιτία διώξεων οι οποίες τον ανάγκασαν να παραμείνει κρυμμένος ως το 1627. Στη συνέχεια, αναγκάστηκε να αυτοεξοριστεί στην Πολωνία, όπου βρήκε αρχικά καταφύγιο στο Leszno, στο οποίο παρέμεινε για δεκατέσσερα χρόνια. Στη συνέχεια, μετέβη στην Αγγλία στον κύκλο του Hartlib, σε μια ταραγμένη εποχή, πριν την εκθρόνιση και τον αποκεφαλισμό του Καρόλου Α΄. Από το 1642, βρίσκεται στη Σουηδία συγγράφοντας διδακτικά εγχειρίδια. Το 1648 επιστρέφει στο Leszno και με το τέλος του Τριακονταετούς Πολέμου την ίδια χρονιά, απογοητευμένος από τη μη αναγνώριση του δόγματος που ακολουθούσε, μεταβαίνει στο Sáros Pátac στην Τρανσυλβανία. Έξι χρόνια αργότερα, επιστρέφει στο Leszno από όπου αναγκάζεται να ξαναφύγει με το ξέσπασμα του Πολωνό-Σουηδικού πολέμου. Τέλος, βρίσκει καταφύγιο στο Άμστερνταμ όπου θα περάσει τα τελευταία δεκατέσσερα χρόνια της ζωής του.

Στα δεκατέσσερα χρόνια της αυτοεξορίας του, στο σχετικά ανεκτικό για τα μέλη της μοραβικής αδελφότητας Leszno, ο Κομένιος εργάστηκε ως διευθυντής στο λατινικό σχολείο

γραμματικής, και εκεί γράφει το κορυφαίο του έργο την *Μεγάλη Διδακτική (Didactica Magna)*. Το έργο γράφτηκε στα τσέχικα, αρχικά ως *Didactica*, μεταξύ 1627 και 1632, για να επανακυκλοφορήσει αναθεωρημένο στα λατινικά το 1638, αλλά δεν θα εκδοθεί πριν το 1657, στο πλαίσιο μιας συνολικής έκδοσης των έργων του στο Άμστερνταμ, υπό τον τίτλο *Opera didactica Omnia*.

Πρόκειται, χωρίς αμφιβολία, για τη σημαντικότερη εκπαιδευτική πραγματεία του 17ου αιώνα. Με αυτή παρουσιάζει μια διδακτική μέθοδο, χάρη στην οποία όλα τα παιδιά, αγόρια και κορίτσια, πλούσια και φτωχά χωρίς διάκριση, θα μπορούσαν γρήγορα, ευχάριστα και με σιγουριά να διδαχθούν το σύνολο της γνώσης και παράλληλα να δημιουργήσουν τέτοιες ποιότητες χαρακτήρα που να τους επιτρέπουν την ενσωμάτωση τόσο στον προσωρινό επίγειο κόσμο όσο και στον αιώνιο επουράνιο. Η προσπάθεια για την αποτελεσματική διδασκαλία του συνόλου των παιδιών φέρνει στο νου τις ιδέες του Bacon, ενώ εξίσου σημαντικές επιρροές έχει δεχθεί ο Κομένιος από την διδακτική του Ratke (Maviglia, 2016: 59) και (Bowen ο. π., σ. 89). Ο Κομένιος μελετά την ανάπτυξη των νοητικών ικανοτήτων του παιδιού έχοντας κατά νου τις αρχές της ανάπτυξης της ανθρώπινης πνευματικότητας και οργανώνει το εκπαιδευτικό του πρόγραμμα, ανάλογα. Επιχειρεί να αντικαταστήσει τις τυπικές δομές μάθησης, εστιάζοντας στην ψυχολογική βάση κάθε παιδαγωγικού συστήματος, θεωρώντας τη μάθηση και τη διδασκαλία σαν ένα οργανικό όλο. Συσχετίζει επίσης την κοινωνία και το σχολείο, στο πλαίσιο μιας οργανικής ενότητας. Προτείνει να επανεξεταστούν και να οργανωθούν τα προγράμματα διδασκαλίας και το διοικητικό πλαίσιο της εκπαίδευσης. Υποστηρίζει την καθολική ικανότητα μάθησης και αναδεικνύει την εκπαίδευση σε παγκόσμιο μέσο για την επίτευξη της ειρήνης και της ευτυχίας.

Η συμβολή του στην εκπαίδευση μπορεί να γίνει κατανοητή και μόνο από την έννοια της αυθόρμητης μάθησης που εισάγει. Προτάσεις όπως, «ο περιορισμός του χρόνου διδασκαλίας και της αντίστοιχης προσωπικής μελέτης σε τέσσερις ώρες το πολύ, η όσο το δυνατόν περισσότερο αποφυγή της απομνημόνευσης και ο περιορισμός της μόνο στα θεμελιώδη ζητήματα και τέλος, η προσαρμογή του εκπαιδευτικού προγράμματος στις αναπτυξιακές ανάγκες και δυνατότητες του παιδιού», φέρνουν πραγματική επανάσταση στις παιδαγωγικές πρακτικές και εγκαινιάζουν την επιστήμη της εκπαίδευσης. Πράγματι, σε αντίθεση με όλους τους άλλους λογίους των προηγούμενων αιώνων, αλλά και της εποχής του, για τους οποίους οι εκπαιδευτικές προτάσεις έχουν συμπληρωματικό, παράπλευρο χαρακτήρα, στη σκέψη του Κομένιου η εκπαίδευση εμφανίζεται ως αυτόνομη επιστήμη και μάλιστα ως κεντρικός μοχλός για την επίτευξη των στόχων της «πανσοφίας», της ιδιαίτερης δηλαδή φιλοσοφικής θεωρίας του (Piaget, 1993: 2, 5).

Η *Μεγάλη διδακτική* έχει 33 κεφάλαια και πραγματεύεται τέσσερα διαφορετικά ζητήματα. Στα πρώτα δεκατέσσερα κεφάλαια παρουσιάζει τις θεολογικές και πανσοφικές φιλοσοφικές του

αρχές, με κυρίαρχη την πεποίθησή ότι ο άνθρωπος βρίσκεται στο κέντρο του σύμπαντος, διαθέτει φυσική κλίση προς το υπερβατικό στοιχείο και είναι φυσικά προικισμένος με ικανότητα για μάθηση. Κατά συνέπεια, χάρη στις αναφαίρετες φυσικές τους ικανότητες, όλοι δικαιούνται ισότιμη πρόσβασή σε όλα τα μορφωτικά αγαθά. Στη συνέχεια και ως το 19ο κεφάλαιο, αναζητά τις θεμελιώδεις φυσικές αρχές που θα επιτρέψουν τη δημιουργία ενός προγράμματος σπουδών κατάλληλου για την ανάπτυξη των φυσικών ικανοτήτων του ανθρώπου, που να είναι παράλληλα εύκολο, σύντομο και αποτελεσματικό. Τα επόμενα πέντε κεφάλαια είναι αφιερωμένα στις τεχνικές απαιτήσεις της γλωσσικής και ηθικής διδασκαλίας και στην ανάπτυξη της πειθαρχίας και της ευσέβειας. Τέλος, στα επόμενα κεφάλαια παρουσιάζεται η δομή του προγράμματος σπουδών που χωρίζεται σε τέσσερα μέρη, ανάλογα με την ηλικία των μαθητών. Το μητρικό σχολείο ως τα έξι χρόνια, το σχολείο της καθομιλουμένης ως τα 12, το λατινικό ως τα 18 και το πανεπιστήμιο από τα 19 και πάνω. Στο τέλος αυτής της πορείας, ο Κομένιος προβλέπει δημόσιες εξετάσεις για να επιλεχθούν όσοι είναι κατάλληλοι για την πανεπιστημιακή εκπαίδευση (Adamson, ο. π. : 63).

Παρά το ότι και πάλι η έμφαση δίνεται στο *Λατινικό σχολείο*, η πρόταση του για προσχολική εκπαίδευση, στην οποία μάλιστα αφιερώνει ένα ειδικό έργο το *school of Infancy*, και η σημασία που δίνει στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση για όλους, αποτελούν σημεία καμπής τόσο στην ιστορία της εκπαίδευσης όσο και στην ιστορία του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Είναι φανερό ότι ο Κομένιος συμπεκνώνει με επιστημονικό τρόπο και μεθοδικότητα όλα όσα οι μεταρρυθμιστές δάσκαλοι, όπως ο Mulcaster ή ο Brinsley στην Αγγλία, αλλά και ο Ratke στη Γερμανία, είχαν προτείνει. Πρωτοβάθμια εκπαίδευση στην καθομιλουμένη, προοδευτική δυσκολία στα βιβλία και τη διδασκαλία, εκπαίδευση των εκπαιδευτικών, εξετάσεις, αξιοκρατία και κυρίως, στο πνεύμα του Bacon, σχολείο για όλους, με προσιτό σύστημα εκπαίδευσης.

Η προσχολική αγωγή *Gremium Maternum* (η μητρική αγκαλιά), παρέχει οδηγίες στους γονείς, ιδιαίτερα στις μητέρες, για την έναρξη της εκπαίδευσης του παιδιού μέσω της παρατήρησης αντικειμένων και τη σύνδεσή τους με αντίστοιχες λέξεις που συμβολίζουν έννοιες (Bowen, ο. π. : 87, 89). Ακολουθεί η δημοτική εκπαίδευση, που θα πρέπει να παρέχεται στο δημόσιο σχολείο της καθομιλουμένης (*schola vernacula publica*), και αφορά αγόρια και κορίτσια χωρίς διάκριση μεταξύ κοινωνικών τάξεων και πλούτου. Κανένας δεν θα πρέπει να συνεχίζει στο λατινικό σχολείο αν πρώτα δεν έχει ολοκληρώσει το σχολείο της καθομιλουμένης. Πολύ χαρακτηριστικά, ο Κομένιος γράφει: «Το να θέλεις να διδάξεις σε ένα παιδί μια ξένη γλώσσα πριν μάθει την μητρική του είναι σαν να μαθαίνεις σε κάποιον ιπασία πριν μάθει να περπατάει» (Adamson, ο. π.). Απελευθερώνει με αυτό τον τρόπο, χιλιάδες παιδιά από τη βάσανο της εκμάθησης της λατινικής από την τρυφερή πρώτη σχολική ηλικία και παράλληλα, ο δημόσιος χαρακτήρας του σχολείου της καθομιλουμένης

ανοίγει τον δρόμο της κοινωνικής κινητικότητας, που δεν θα έρθει ασφαλώς παρά πολύ αργότερα, με την υποχρεωτική πρωτοβάθμια εκπαίδευση.

Ειδικά για τις γυναίκες, η θέση του βρίσκεται μπροστά από την εποχή του, καθώς θεωρεί ότι αφενός, πρέπει να μάθουν γραφή και ανάγνωση και αφετέρου, να τους δοθούν οι δυνατότητες για περαιτέρω πνευματική εξέλιξη μέσα από τα κατάλληλα αναγνώσματα. Ο Κομένιος δεν ξεφεύγει από τη διάκριση σχετικά με την καταλληλότητα ορισμένων αναγνωσμάτων για αγόρια και κορίτσια, ούτε ξεπερνάει όλα τα στερεότυπα, αλλά αυτό δεν θα μπορούσε κανείς να το περιμένει, αναλογιζόμενος το πνευματικό και θεολογικό πλαίσιο της εποχής του (Maviglia, ο. π. : 63, 64).

Ξεκινώντας από τη διδασκαλία της λατινικής, ο Κομένιος συγγράφει το πρώτο παιδαγωγικό του έργο την *Janua linguarum reserata* (*Ανοιχτή πύλη των Γλωσσών*), ακολουθώντας μίαν εκπαιδευτική πρόταση του ιησουίτη ιρλανδού ιερέα William Bateus (Bowen, ο. π. : 86). Με αυτό το έργο επιχειρεί, όπως το θέτει ο Reble, «μέσα σε 100 κεφάλαια με 1.000 προτάσεις και 8.000 λέξεις, να παραστήσει το σύνολο των ουσιωδέστερων πραγμάτων του κόσμου, να δώσει δηλαδή μια εξήγηση που να συνδέει τη λέξη με το αντικείμενο». Το έργο κατά συνέπεια, ήταν μια σύντομη εγκυκλοπαίδεια 98 διαφορετικών λημμάτων, με σκοπό να διδαχθούν τα λατινικά, αλλά και οποιαδήποτε άλλη γλώσσα με πραγματογνωστικό χαρακτήρα, στο πλαίσιο του αναδυόμενου ρεαλισμού στην εκπαίδευση (Reble, ο. π. : 170). Με αυτόν τον τρόπο, ο Κομένιος συμβάλλει ουσιαστικά στην σύνδεση του πραγματικού κόσμου με τη γνώση. Σύντομα, το έργο κυκλοφόρησε σε πολλές ευρωπαϊκές γλώσσες και απέκτησε το 1658 μίαν εικονογραφημένη εκδοχή, το *Orbis Sensualium Pictus*. Η επιτυχία που γνώρισε ήταν τέτοια που το συναντάμε εκατό χρόνια αργότερα σαν ένα από τα βασικά εγχειρίδια μελέτης του νεαρού Γκαίτε. Η επιτυχία της *Janua* οδήγησε τον Κομένιο στην συγγραφή μιας πιο περιεκτικής εισαγωγικής στη λατινική γλώσσα, έκδοσης, με τον συμβολικό και πάλι τίτλο, *Vestibulum* (*Προθάλαμος*). Ο Κομένιος είναι πεπεισμένος ότι η γνώση πρέπει να καλύπτει, σύμφωνα με το πλαίσιο του Πανσοφισμού που προσβύει, όλα τα εκπαιδευτικά πεδία. Κατά συνέπεια, το λατινικό σχολείο γραμματικής που προτείνει, περιλαμβάνει μαθήματα γραμματικής, διαλεκτικής, ρητορικής, ηθικής, αλλά και φυσικές επιστήμες και μαθηματικά. Η γνώση ωστόσο, πρέπει να έρχεται σταδιακά και προοδευτικά, ακολουθώντας τη εξέλιξη των νοητικών ικανοτήτων των μαθητών. Έτσι, και με έντονο συμβολισμό, από τον *Προθάλαμο* (*Vestibulum*) και την *Πύλη* (*Janua*), περνάμε στο *Προαύλιο* (*Atrium*), στο Παλάτι (*Palatium*) και στον *Θησαυρό* (*Thesaurus*), που αντιστοιχούν σε προοδευτικού βαθμού δυσκολίας έργα, που ωστόσο, δεν ολοκληρώθηκαν ποτέ.

Στο τέταρτο και τελευταίο στάδιο γνώσης, το πανεπιστήμιο, ο Κομένιος δεν κάνει εκτενείς αναφορές. Στο έργο του *Via Lucis* ωστόσο, που γράφει στην Αγγλία το 1641, προτείνει ακριβώς στο πλαίσιο του Πανσοφισμού, ένα εκπαιδευτικό ίδρυμα που θα ονομάζεται *κολέγιο του φωτός* ή

πανσοφικό κολέγιο, και στο οποίο η γνώση θα είναι με τέτοιο τρόπο οργανωμένη ώστε να είναι προσβάσιμη στον καθένα. Στο ίδιο πλαίσιο και επηρεασμένος από το γενικότερο κλίμα της εποχής, αρχίζει να αμφισβητεί την ικανότητα της λατινικής να καλύψει τις αυξανόμενες απαιτήσεις επικοινωνίας των λογίων στο πλαίσιο του ορθολογισμού και του εμπειρισμού, και αυτό παρά την αναμφισβήτητη παγκοσμιότητα της. Οραματίζεται έτσι, για πρώτη φορά στην ιστορία, μια νέα παγκόσμια ακαδημαϊκή γλώσσα, κατάλληλη για την εποχή του, απλή και ευχάριστη. Είδαμε ωστόσο, ότι ο Κομένιος είναι αρκετά προσγειωμένος ώστε να αντιλαμβάνεται το εφικτό και κατά συνέπεια, γρήγορα συμβιβάζεται με τη λατινική (Bowen, ο. π. : 91). Μετά από την επίσκεψη και παραμονή του στην Αγγλία το 1641, με την οποία θα ασχοληθούμε παρακάτω, τον βρίσκουμε το 1642 στη Σουηδία όπου φθάνει προσκαλεσμένος του Axel Oxenstierna, ευγενούς που ανήκε στο στενό περιβάλλον της βασίλισσας Χριστίνας, με σκοπό να συζητήσει τη Μεταρρύθμιση του εκπαιδευτικού συστήματος. Είχε προηγηθεί πρόσκληση και στη Γαλλία από τον Καρδινάλιο Ρισελιέ, μετά από πρόταση του γάλλου λογίου Père Merssene για τον ίδιο λόγο, αλλά ο θάνατος του γάλλου πρωθυπουργού ακυρώνει το εγχείρημα (Piaget, ο. π. :17). Από το 1642 ως το 1648, ο Κομένιος παραμένει, με μικρά διαλείμματα, στο σουηδικό τμήμα της Πολωνίας και συγγράφει. Αυτή την περίοδο, σχεδιάζει την σημαντικότερη, σύμφωνα με τον Piaget, εκπαιδευτική πραγματεία του, το *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica* (Μια γενική συμβουλή για τη βελτίωση της ανθρώπινης κατάστασης), που δεν ολοκληρώθηκε ποτέ. Τμήματα του έργου εντούτοις, φανερώσουν τη σημασία που δίνει ο Κομένιος στην εκπαίδευση, ως μοχλό για την παγκόσμια αναμόρφωση της ανθρώπινης κοινωνίας. Τρία μέσα είναι ικανά να πετύχουν αυτόν το στόχο. Πρώτα, η ενοποίηση της γνώσης και η βελτίωση του εκπαιδευτικού (σχολικού) συστήματος υπό τον έλεγχο και την καθοδήγηση ενός είδους διεθνούς ακαδημίας. Στη συνέχεια, η πολιτική συνεργασία μέσω διεθνών οργανισμών που να σκοπεύουν στη διατήρηση της ειρήνης και έπειτα, η συμφιλίωση των Εκκλησιών στο πλαίσιο ενός ανεκτικού χριστιανισμού (Piaget. ο. π., σ. 11).

Είναι προφανές ότι οι ιδέες και οι στόχοι του Κομένιου ξεπερνούσαν κατά πολύ τις δυνατότητες της εποχής του που σπαρασσόταν από βίαιους θρησκευτικούς πολέμους και δεν ήταν δυνατόν να εφαρμοστούν ούτε στην Αγγλία ούτε πουθενά αλλού. Ο ίδιος άλλωστε, βίωσε τραγικά τις συνέπειες του πολέμου όταν εξαιτίας της σουηδικής εισβολής στην Πολωνία έχασε το σύνολο της βιβλιοθήκης του και πολλά από τα χειρόγραφα του, έργα μιας ολόκληρης ζωής. Οι προτάσεις του ωστόσο, που σύμφωνα με τον Power, ακόμα και στα μάτια του ίδιου θα πρέπει να φαίνονταν κάτι παραπάνω από όνειρο, έμελε να βρουν τη δικαίωση τους άμεσα ή έμμεσα πολύ αργότερα, είτε στους στοχασμούς των μεγάλων φιλοσόφων του Διαφωτισμού είτε στο έργο των επόμενων μεγάλων παιδαγωγών του 19ου και 20ου αιώνα (Power, 1970: 433). Αυτό το, σε πολύ αδρές γραμμές, πλαίσιο της παιδαγωγικής του Κομένιου θα τραβήξει το ενδιαφέρον του πολωνό -

αγγλικής καταγωγής, πρωτοπόρου της αγγλικής εκπαίδευσης, Samuel Hartlib, που θα τον προσκαλέσει στην Αγγλία.

Κεφάλαιο δεύτερο

Ο κύκλος του Hartlib και η πνευματική του κληρονομιά

Η επίσκεψη στο Λονδίνο και ο κύκλος του Hartlib

Το 1641, έτος κατά το οποίο ο Κομένιος επισκέπτεται την Αγγλία, το Λονδίνο βρίσκεται στο κέντρο σημαντικών πολιτικών εξελίξεων που θα έχουν σημαντικές θρησκευτικές, πνευματικές και εκπαιδευτικές συνέπειες. Ο Κάρολος Α΄ βρίσκεται σε δεινή θέση, καθώς μετά από τους ατυχείς πολέμους με τη Σκωτία και την υπογραφή της ταπεινωτικής συνθήκης του *Ripon*, εξακολουθεί να βρίσκεται αντιμέτωπος με την εχθρότητα του κοινοβουλίου, που αυτή τη φορά αδυνατεί να διαλύσει εξαιτίας της *Triennial Act* που αναγκάζεται να δεχθεί. Τα αντικαθολικά αισθήματα διογκώνονται και σύντομα η Αγγλία θα εμπλακεί στη δίνη του εμφυλίου.

Οικονομικά ωστόσο, η Αγγλία από τη εποχή της Ελισάβετ αναπτύσσεται διαρκώς και μετατρέπεται σταδιακά σε μια από τις πρώτες καπιταλιστικές οικονομίες. Μια σειρά από παράγοντες όπως η ιδιαίτερα αποδοτική αγροτική παραγωγή, η κατάλληλη αγορά για κατασκευασμένα προϊόντα, ο αναπτυγμένος κατασκευαστικός τομέας, η έντονη αστικοποίηση, η χαμηλή φορολόγηση και ο περιορισμένος έλεγχος της οικονομίας από τις συντεχνίες, επιτρέπουν την εμπορική και βιομηχανική ανάπτυξη και τη δημιουργία μιας δυναμικής μορφωμένης αστικής τάξης. Ενδεικτικό είναι ότι η ετήσια παραγωγή κάρβουνου αυξήθηκε από 150.000 τόνους στα τέλη του 1550, σε 1,5 εκατομμύριο τόνους το 1650 (Cipolla, 1980: 366-370, 375). Η ανάπτυξη της οικονομίας προκάλεσε και αντίστοιχη άνθηση των γραμμάτων και των τεχνών, που θα συνεχιστεί και στην περίοδο του Ιακώβου Α΄ και θα σηματοδοτεί από την παρουσία ποιητών και συγγραφέων όπως ο William Shakespeare, ο Christopher Marlowe, ο Francis Bacon, και ο John Milton, αρχιτέκτονες όπως ο Inigo Jones και αργότερα ο Christopher Wren και συνθέτες σαν τον Thomas Tallis, τον John Taverner και τον William Byrd. Παράλληλα, το δογματικό πλαίσιο, παρά τις διώξεις των καθολικών, δεν είναι σε καμία περίπτωση πολεμικό, όπως σε άλλες χώρες της Κεντρικής Ευρώπης.

Σύντομα ωστόσο, ο εμφύλιος πόλεμος και η ήττα του Καρόλου θα οδηγήσουν την Αγγλία στα χέρια των πουριτανών και την Κοινοπολιτεία, που ως το 1653, θα έχει τα χαρακτηριστικά κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, ενώ από το 1653 ως το 1660, στην περίοδο του Προτεκτοράτου, θα βρίσκεται κάτω από την εξουσία του Λόρδου Προστάτη. Σε όλη αυτή την περίοδο, οι πουριτανοί έχουν την ευκαιρία να εφαρμόσουν τις εκπαιδευτικές τους ιδέες.

Σε αυτό το Λονδίνο έφθασε ο Κομένιος το 1641, καλεσμένος του κοινοβουλίου, πιθανότατα μετά από ενέργειες του Hartlib, με σκοπό να συμμετάσχει στη δημιουργία ενός κολεγίου μορφωμένων (Piaget, ο. π.: 17), σε μια στιγμή που φαινόταν κατάλληλη για την πραγματοποίηση της εκπαιδευτικής τουλάχιστον, ουτοπίας. Η παραμονή του Κομένιου στο Λονδίνο ωστόσο, θα είναι σύντομη. Μάταια θα περιμένει τη σύγκλιση του συμβουλίου σοφών που θα προχωρούσε στην πραγματοποίηση αυτής της ουτοπίας, μέσα από την οργάνωση του *Κολεγίου του Φωτός*. Η ταραγμένη πολιτική κατάσταση δεν ευνοεί τα σχέδια του Hartlib και ο Κομένιος θα φύγει από την Αγγλία πριν την έκδοση της *Via Lucis*, που ωστόσο πρόλαβε να γράψει στο Λονδίνο.

Ο ίδιος ο Hartlib ήρθε στην Αγγλία από το Elbing των βαλτικών ακτών στη σημερινή Πολωνία, όπου είχε γεννηθεί από αγγλίδα μητέρα και πατέρα μάλλον πολωνικής ή πρωσικής καταγωγής. Σπούδασε στο Κέμπριτζ και υπήρξε θερμός υποστηρικτής της ανανέωσης στην εκπαίδευση, αν και η δική του προσπάθεια να ξεκινήσει ένα καινοτόμο εκπαιδευτικό πρόγραμμα, ιδρύοντας ένα σχολείο στο Chichester του Sussex, απέτυχε. Θαυμαστής της *Νέας Ατλαντίδας* του Bacon, επιθυμεί να δει τις ουτοπικές της ιδέες να πραγματοποιούνται και οργανώνει τον «κύκλο» στον οποίο συμμετέχουν διανοητές όπως ο Milton, ο Petty και ο Dury. Ο Hartlib φροντίζει για την έκδοση και διανομή των έργων του Κομένιου, γράφει ο ίδιος μian ουτοπία με τον τίτλο *A Description of the Famous Kingdom of Macaria*, με σαφείς και δηλωμένες αναφορές στο έργο του More και του Βάκωνα και από το 1640, αφιερώνεται στην προσπάθεια για την απάλυνση της φτώχειας που είχε γίνει ένα από τα πιο έντονα κοινωνικά προβλήματα της εποχής. Έχοντας στο νου του τα ορφανά, τους ανέργους και τους αναξιοπαθούντες, προτείνει, για αυτόν το σκοπό, στο κοινοβούλιο, τη δημιουργία μιας υπηρεσίας στέγασης (*Office of Accommodations*) και μιας υπηρεσίας διασύνδεσης, όπως θα λέγαμε σήμερα, (*Office of Communications*), επιφορτισμένης κατά κύριο λόγο με το ζήτημα της εκπαίδευσης. Η πρόταση αυτή απασχόλησε σοβαρά το κοινοβούλιο το 1648, ως προεόρτιο της δημιουργίας του *κολεγίου του φωτός*, που θα λειτουργούσε υπό τη διεύθυνση του Hartlib. Η πρόταση είχε τόσο φιλανθρωπικό όσο και ρεαλιστικό χαρακτήρα. Η παροχή στοιχειώδους μόρφωσης και τεχνικής κατάρτισης σε φτωχά παιδιά θα μπορούσε να τους ανοίξει θέσεις απασχόλησης ως μαθητευόμενων στο εμπόριο και να αυξήσει έτσι, την κοινωνική κινητικότητα, σε μια εποχή που οι αποστάσεις μεταξύ των τάξεων ήταν όχι μόνο τεράστιες, αλλά και αδιάβατες. Από μια πιο πρακτική πλευρά, δημιουργούσε τεχνικά εκπαιδευμένο προσωπικό για τις ανάγκες της ανερχόμενης καπιταλιστικής οικονομίας. Υπάρχει ωστόσο, ταξική διάκριση. Το πρόγραμμα προέβλεπε ένα σύστημα εκπαίδευσης τριών επιπέδων που περιελάμβανε το «κοινό» σχολείο για τους απλούς ανθρώπους, το «μηχανικό» σχολείο για όσους προορίζονταν για την μαθητεία και τέλος, το σχολείο της «ευγένειας» για την ανώτερη διάνοηση. Προβλεπόταν ωστόσο, η δυνατότητα, για ορισμένους ιδιαίτερα προικισμένους μαθητές των κατώτερων κοινωνικών

τάξεων, να παρακολουθήσουν το σχολείο «της ευγένειας», δημιουργώντας έτσι ένα μικρό ρήγμα στις κατεστημένες αντιλήψεις της εποχής για τον εκ Θεού προκαθορισμένο και κατά συνέπεια αμετάβλητο, κοινωνικό διαχωρισμό (Bowen, ο. π. : 93-97). Σύμφωνα με τον Adamson, το περιεχόμενο της πρότασής του είναι προοδευτικότερο από το αντίστοιχο του Locke, που θα ακολουθήσει πενήντα χρόνια αργότερα, ακριβώς γιατί προβλέπει ένα πλαίσιο κοινωνικής ανόδου για τα προικισμένα παιδιά (Adamson, ο. π. : 111, 112).

Ο κύκλος του Hartlib διευρύνθηκε με την ένταξη σε αυτόν, σημαντικών προσωπικοτήτων της πουριτανικής Αγγλίας. Αναφερθήκαμε ήδη στους John Milton, William Petty και John Dury. Ο πρώτος, με την πραγματεία του για την εκπαίδευση (*Of Education*) το 1644, που έγραψε μετά από προτροπή του Hartlib, έδωσε νέα ώθηση στο κίνημα για την Μεταρρύθμιση της παιδείας. Σε αυτήν, ενώ υπερασπιζόταν την ανάγκη για τη πρόοδο των επιστημών, την επαγωγική μέθοδο, τα μαθηματικά και την αστρονομία, επέμενε την ίδια στιγμή, σε ένα σχολικό πρόγραμμα στηριγμένο στην γλωσσική παιδεία και τη φιλολογία, ουσιαστικά στο πλαίσιο της ευσεβούς μάθησης *Pietas Litterata*²¹ (Bowen, ο. π. : 96). Αν και η ίδια η πραγματεία δεν προσέφερε κάτι νέο στην προβληματική της εποχής, παραμένοντας στο πλαίσιο της φιλοσοφίας του Κομένιου και του εμπειρισμού του Βάκωνα, έδωσε εντούτοις μεγάλη ώθηση στη γενικότερη προσπάθεια για αλλαγή του εκπαιδευτικού πλαισίου της εποχής.

Αντίθετα, οι ιδέες που εκφράστηκαν στο έργο δύο άλλων εξεχόντων μελών του κύκλου του Hartlib, των William Petty και John Dury, αποτελούν σημαντικές καινοτομίες στον τρόπο που αντιμετωπιζόταν η εκπαίδευση ως τότε. Ιδιαίτερα ο πρώτος, με τη σύντομη, αλλά ρηξικέλευθη πρόταση του, με τον τίτλο *The Advice of W. P. to Mr. Samuel Hartlib, for the Advancement of Some Particular Parts of Learning*, εισάγει μια εντελώς νέα αντίληψη για την εκπαίδευση των παιδιών. Η πρότασή του απορρίπτει την παραδοσιακή άποψη για μια εκπαίδευση στηριγμένη στη γλώσσα, και μάλιστα στα λατινικά, και δίνει έμφαση στην κατάκτηση τεχνικών ικανοτήτων και γνώσεων. Σύμφωνα με την πρόταση του, θα έπρεπε να ιδρυθούν τεχνικά σχολεία σε πρωτοβάθμιο επίπεδο, τα *Ergastula litteraria*, σχολεία δηλαδή στα οποία, παιδιά από την ηλικία των επτά ετών, θα διδάσκονταν παράλληλα τόσο γραφή και ανάγνωση, όσο και πρακτικές τεχνικές γνώσεις. Τα μαθήματα θα δίνονταν στην καθομιλουμένη και το αντικείμενο της τεχνικής κατάρτισης θα περιελάμβανε ποικιλία θεμάτων. Ανάμεσα τους, τέχνες χαρακτικής και λιθογλυφικής, χαλκογραφία, κατασκευή μαθηματικών οργάνων, ωρολογοποιία, κατασκευή φακών, βοτανική και κηπουρική, αρωματισμό και βαφή υφασμάτων, κατασκευή ναυτικών εργαλείων, υδρόγειων σφαιρών, πυξίδων,

21 Η ευσεβής μόρφωση και ευγλωττία, αλλά και το σύνολο των εγκεκριμένων από την εκκλησία ελληνικών και λατινικών κλασικών κειμένων που αποτελούσαν το στόχο και το μέσο ταυτόχρονα της εκπαίδευσης κατά τον Μεσαίωνα.

ακόμα και ανατομικές τέχνες όπως η αφαίρεση των σπλάχνων κ. α. Γίνεται φανερό ότι πρόκειται για τέχνες απολύτως απαραίτητες στο πλαίσιο της ανάπτυξης μιας εμπορικής, καπιταλιστικής οικονομίας. Πρόκειται λοιπόν, για μια σαφέστατη σύνδεση του κόσμου της εκπαίδευσης και των επιστημών με τον κόσμο της εργασίας και της παραγωγής, και αυτό είναι απολύτως συμβατό με το περιβάλλον που επικρατεί στην ελισαβετιανή Αγγλία τον 17ο αιώνα.

Από μίαν άλλη πλευρά, η δημιουργία ενός τέτοιου σχολείου κάλυπτε την ανάγκη της εκπαίδευσης των φτωχών και της ένταξής τους στον κοινωνικό ιστό, που είχε αναδειχθεί σε ένα από τα βασικότερα κοινωνικά προβλήματα, ήδη από τα τέλη του 16ου αιώνα. Το πουριτανικό πλαίσιο της Αγγλίας του 17ου αιώνα, δημιουργούσε ηθικές και κοινωνικές δεσμεύσεις στα μέλη της και επέβαλε την εμφάνιση θεσμών και πρακτικών για την ανακούφιση του προβλήματος της φτώχειας, ανεξάρτητα από την πορεία που πήρε στη συνέχεια αυτό, με τον εγκλεισμό των απόρων και την καταναγκαστική εργασία. Το ίδιο το όνομα *Ergastula*²² (χώροι υποχρεωτικής εργασίας) έρχεται από τα κλασικά ρωμαϊκά χρόνια και συνεκδοχικά συνδέει την φιλανθρωπία με την έννοια του χρέους για εργασία, υπενθυμίζοντας στα μέλη της πουριτανικής κοινωνίας, πλούσιους και φτωχούς το κοινωνικό και θρησκευτικό καθήκον της εργασίας, για τη σχέση του οποίου με τον αναδυόμενο καπιταλισμό, πολύ εύγλωττα έχει μιλήσει ο Weber στο μνημειώδες έργο του *Η προτεσταντική Ηθική και το Πνεύμα του Καπιταλισμού*.

Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα του Petty, περιλαμβάνει, πέραν της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, ανώτερες βαθμίδες τεχνικής και επιστημονικής εκπαίδευσης με πρακτικό χαρακτήρα, σαφώς επηρεασμένο από το *Solomon's House* της Ουτοπίας του Bacon²³. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι γλωσσικές σπουδές δεν εγκαταλείπονται, αλλά εντάσσονται σε ένα χρησιμοθηρικό πλαίσιο ώστε να διδάσκονται σε αυτούς που τις έχουν ανάγκη για τις εμπορικές και επιχειρηματικές τους δραστηριότητες. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Petty εντάσσει και τις ακαδημαϊκές ερευνητικές δραστηριότητες (Bowen, ο. π. : 97, 98).

Ο δεύτερος σημαντικός λόγιος του κύκλου του Hartlib ήταν ο John Dury, φίλος του από τα χρόνια που ο τελευταίος λειτουργούσε στο Elbing, όπου πιθανότατα συνδέθηκαν φιλικά μεταξύ τους και μάλλον γνωρίστηκαν και με τον Κομένιο. Ο Dury, γόνος οικογένειας με μεγάλη παράδοση στην υπεράσπιση της θρησκευτικής Μεταρρύθμισης στην Αγγλία, είχε αφιερώσει τη ζωή του στην προσπάθεια, μάταιη όπως αποδείχθηκε, να συμφιλιώσει τις Εκκλησίες, ιδιαίτερα την λουθηρανική και την καλβινιστική (Adamson, ο. π. : 138, 139, 140). Το έργο με το οποίο ο Dury αποκτά τη θέση

22 Στη ρωμαϊκή εποχή ιδιωτικοί χώροι υποχρεωτικής εργασίας για τους τιμωρημένους σκλάβους.

23 Ο Bacon γράφει το 1627 μίαν ουτοπία με το όνομα Νέα Ατλαντίς (New Atlantis). Η διαφορά με τα αντίστοιχα έργα άλλων λογίων, είναι ότι στο κέντρο της ιδανικής του πολιτείας τοποθετεί ένα κολέγιο σοφών τον, «οίκο του Σολομώντος».

του στην ιστορία της εκπαίδευσης, είναι το *The Reformed school*. Η σημασία του έγκειται στον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζει τη σχέση μάθησης και μαθητή. Εστιάζοντας στις φυσικές και ψυχικές ικανότητες του μαθητή, όπως αυτές εμφανίζονται στα διάφορα στάδια της ηλικίας του, προσαρμόζει τις απαιτήσεις του μαθήματος και οργανώνει τα στάδια της μελέτης σύμφωνα με τις αυξανόμενες γνωσιακές ικανότητες του παιδιού. Ακολουθεί ως προς αυτό, το πρότυπο του Κομένιου και επηρεάζει με τη σειρά του, διανοητές του επιπέδου του Locke και του Ρουσώ. Τα πρότυπα τα οποία θέτει θα υιοθετηθούν, σύμφωνα με τον Adamson, πολύ αργότερα, στις αρχές του 20ου αιώνα (Adamson, ο. π. : 147).

Πιο συγκεκριμένα, ο Dury υιοθετώντας τις αριστοτελικές ιδέες περί των *δυνάμεων* της ψυχής, όπως είχαν κατανοηθεί στην εποχή του από τον Βάκωνα, αναγνωρίζει ως τέτοιες, τις αισθήσεις, τη φαντασία, το μνημονικό και τη λογική και προτείνει στη συνέχεια, την ορθή αξιοποίηση τους, με σκοπό να διευκολύνει τη διαδικασία της μάθησης. Ακολουθώντας έναν παραγωγικό συλλογισμό, συνδέει τα στάδια ανάπτυξης των παραπάνω *δυνάμεων* στα παιδιά, με αντίστοιχα προγράμματα σπουδών. Έτσι, για την ηλικία των πέντε ως τα εννιά, όπου έχουν αναπτυχθεί οι αισθήσεις και η φαντασία, προτείνει μαθήματα ανάγνωσης γραφής και αριθμητικής στην καθομιλουμένη και γενικές αρχές ιστορίας. Από τα εννιά στα δεκατρία, ηλικία ανάπτυξης της φαντασίας, της μνήμης και της αρχής της λογικής, το πρόγραμμα διευρύνεται και αποκτά εγκυκλοπαιδικό χαρακτήρα με πρακτικά μαθηματικά, γεωγραφία, αστρονομία, γεωργικές γνώσεις, ανατομία και εκκλησιαστική ιστορία, πάντα στην καθομιλουμένη. Τα παιδιά είναι επίσης σε θέση να αρχίσουν με βασικές έννοιες στα λατινικά, τα ελληνικά και τα εβραϊκά, καθώς και να ξεκινήσουν με τη λατινική γραμματική, φυσικά μέσα από τη *Janua linguarum Reserata* του Κομένιου. Η τρίτη περίοδος, από τα δεκατέσσερα-δεκαπέντε ως τα είκοσι, είναι η περιοχή της ωρίμανσης της λογικής, της κρίσης και της σύνεσης και κατά συνέπεια, θα πρέπει να συνδυάζεται με μαθήματα υψηλότερων διανοητικών απαιτήσεων, δηλαδή επιστημονικά πεδία όλων των ειδών, «ώστε να γίνουν χρήσιμοι για την Εκκλησία και την Κοινοπολιτεία».

Η μέθοδος διδασκαλίας του Dury αποτελεί τομή στην εκπαιδευτική ιστορία αφού προβλέπει να γίνεται το μάθημα με ευχάριστο και δημιουργικό τρόπο και γι' αυτό θα πρέπει να είναι πολύ προσεκτικά προετοιμασμένο από καθηγητές υψηλού επιπέδου. Η μέθοδος προέβλεπε λεπτομερείς οδηγίες για κάθε στάδιο του μαθήματος και όριζε μέγιστο χρόνο για κάθε διδακτική ώρα τα τριάντα λεπτά, κάτι που αποτελεί καινοτομία για την εποχή. Οι ιδέες που εκθέτει ο Dury στο *The Reformed School*, συμπυκνώνουν τις αναζητήσεις των μεταρρυθμιστών της εκπαίδευσης του 17ου αιώνα χωρίς ασφαλώς να αποτελούν την οριστική διέξοδο προς μια εκπαίδευση μαζική, κοσμική και υποχρεωτική. Παραμένουν ωστόσο, στην κατεύθυνση αυτή, ανταποκρινόμενες στο αίτημα της

εποχής για ρεαλιστική, εγκυκλοπαιδική εκπαίδευση, στο πλαίσιο του εμπειρισμού (Bowen, ο. π., σ. σ., 99-104).

Η πουριτανική εκπαίδευση. Επανάσταση ή συντήρηση;

Το 1642 ξεσπά ο πρώτος εμφύλιος πόλεμος στον οποίο αντιπαρατίθενται οι δυνάμεις του Καρόλου Α΄ και οι δυνάμεις του κοινοβουλίου. Ο πόλεμος θα λήξει το 1646 με την ήττα του Καρόλου, ενώ ο ίδιος θα παραδοθεί τον Ιανουάριο του 1647 από τους Σκώτους, στα χέρια των κοινοβουλευτικών. Θα ακολουθήσουν ο δεύτερος εμφύλιος, η δίκη και εκτέλεση του Καρόλου το 1649. Από το 1649 ως το 1660, κατά την περίοδο της μεσοβασιλείας, μέσα σε ένα κλίμα έντονα φορτισμένο πολιτικά και θρησκευτικά όσο και γεμάτο προσδοκίες, τη διεύθυνση της χώρας αναλαμβάνει ένα κοινοβούλιο το οποίο ελέγχουν οι πουριτανοί, ο στρατός και ο Λόρδος Προστάτης.

Η πολιτική ανατροπή έφερε την κατάργηση όχι μόνο της βασιλικής αυλής, αλλά και της βουλής των Λόρδων και της εξουσίας των επισκόπων. Οι τελευταίοι, είχαν την ευθύνη του διορισμού και ελέγχου των διευθυντών των σχολείων. Με την κατάργηση τους, το σύστημα δεν εγκαταλείπεται, αντίθετα, τις αδειοδοτήσεις στην εκπαίδευση αναλαμβάνουν επίτροποι και στρατιωτικοί ηγέτες της επανάστασης. Με την Παλινόρθωση το 1660, τον ίδιο ρόλο θα αναλάβει με νόμο η νικηφόρα επίσημη Αγγλικανική Εκκλησία, που είναι πλέον μια κρατική θρησκεία (Jewel, ο. π. : 4). Είναι φανερό ότι ο κρατικός έλεγχος που είχε επιβληθεί στην εκπαίδευση με τον νόμο της Μαρίας Α΄ Τυδώρ, έχει εδραιωθεί.

Για τους πουριτανούς, η εκπαίδευση είναι ιδιαίτερα σημαντική γιατί αποτελεί το μέσο για την ανάγνωση της Βίβλου. Το ενδιαφέρον τους για την εκπαίδευση είχε γίνει φανερό ήδη από την εποχή της Ελισάβετ, όπως δείξαμε στα προηγούμενα κεφάλαια. Με την επικράτησή τους ωστόσο, στο πολιτικό πεδίο, τους δίνεται η δυνατότητα να επιβάλουν το σύστημα εκπαίδευσης που θα εξυπηρετούσε καλύτερα τις επιδιώξεις τους. Το 1640-41, το κοινοβούλιο καταργεί την *Camera Stellata*, που είχε μετατραπεί σε όργανο λογοκρισίας και καταπίεσης των αντιφρονούντων από τον Κάρολο Α΄ και ελευθερώνεται έτσι η παραγωγή φυλλαδίων και κειμένων με αντικυβερνητικό περιεχόμενο. Ενισχύεται με αυτό τον τρόπο η κίνηση ιδεών, χάρη και στη βοήθεια της τυπογραφίας, σε ένα πλαίσιο σχετικής θρησκευτικής ανεκτικότητας (Sharp, ο. π. :20). Οι πουριτανοί έχουν πολύ μεγάλη συμβολή σε αυτή την εξέλιξη και στην πληθώρα κειμένων που δημοσιεύουν σε φθηνές εφημερίδες, ασκούν κριτική στο εκπαιδευτικό πλαίσιο της εποχής τους. Σε αυτά, όπως για παράδειγμα το 1642 στο *Vox Populi* (ή *Glostersheres Desire*) του Samuel Harnar ή

στο *The Reformed School* του John Dury, προτείνουν ανάμεσα σε άλλα, την εισαγωγή της γενικής εκπαίδευσης και για τα δύο φύλα. Η Jewell παρατηρεί ότι, ενώ από μια άποψη, οι προτάσεις των πουριτανών είναι πολύ προχωρημένες για την εποχή τους, φαίνονται από την άλλη, συντηρητικές, καθώς δεν έρχονται σε ρήξη με τον ταξικό διαχωρισμό της κοινωνίας και τις απαράβατες ιεραρχικές της δομές. Ο Hartlib για παράδειγμα, εκφράζει αυτή την αντίληψη στους «*Συλλογισμούς για την Ευτυχή Κατάληξη της Αγγλικής Μεταρρύθμισης*», όπως είδαμε παραπάνω. Ο Κομένιος, παρά το ότι εκφράζει μερικές από τις πιο προοδευτικές θέσεις της εποχής του, απαντώντας στο καίριο για την εποχή ερώτημα των επικριτών της μαζικής εκπαίδευσης σχετικά με το ποιο θα είναι το αποτέλεσμα της μόρφωσης των φτωχών και των γυναικών, εξηγεί ότι αν αυτή η μόρφωση γίνει με τον σωστό τρόπο, τότε τα νέα μορφωμένα στρώματα θα βρουν το δρόμο μέσα από την ανάγνωση της Βίβλου ώστε, «μέσα στον μόχθο τους να αποφύγουν την καταστροφική απραξία που είναι από τους μεγαλύτερους κινδύνους για την κοινωνία», κάνοντας σαφές ότι οι κοινωνικοί ρόλοι δεν θα αλλάζουν με τη μόρφωση (Jewell, ο. π. : 35).

Ο Stone υποστηρίζει ότι ο συνδυασμός του πουριτανικού ζήλου για την ανάγνωση της Βίβλου και των προσπαθειών του Bacon για την απομάκρυνση από το κλασικό πρόγραμμα σπουδών, οδήγησε σε σημαντικές εκπαιδευτικές αλλαγές που είτε πέρασαν από τα κοινοβούλια της Κοινοπολιτείας είτε συζητήθηκαν σε αυτά. Ο ερχομός του Κομένιου, η μεταφορά πόρων από τη διοίκηση της Εκκλησίας σε εκπαιδευτικούς σκοπούς, οι προτάσεις για καθολική στοιχειώδη εκπαίδευση, η ίδρυση νέων σχολείων, η μετατροπή του *Wadham College* στην Οξφόρδη σε κέντρο έρευνας των επιστημών και η σχεδίαση ενός νέου πανεπιστημίου στο Durham, ήταν μερικά από αυτά. Ακόμα μεγαλύτερη απόδειξη της αξίας που δίνουν οι πουριτανοί στην εκπαίδευση, θεωρεί ο Stone, ότι αποτελούν τα επιτεύγματά τους στην αποικία της Νέας Αγγλίας και πιο συγκεκριμένα η ίδρυση του πανεπιστημίου του Harvard και οι μεγάλες επιτυχίες στην μείωση του αναλφαριθμητισμού. Ο Stone ισχυρίζεται επίσης, ότι οι πουριτανοί ενδιαφέρονταν για την προώθηση της εκπαίδευσης όχι μόνο για θρησκευτικούς, αλλά και για πολιτικούς λόγους, σαν ένα μέσο για την πρόληψη και την αποφυγή κοινωνικών αναταραχών (Stone, ο. π. :72, 73). Σύμφωνα με τον Stone, η γενικά αποδεκτή, παραδοσιακή αντίληψη στην αγγλική κοινωνία έκανε λόγο για την «Μεγάλη Αλυσίδα της Ζωής» (*The great chain of being*), που προέβλεπε σαφώς καθορισμένους κοινωνικούς ρόλους και αποθάρρυνε κάθε μορφή κινητικότητας (Stone, ο. π. : 38,39). Είναι σαφές ότι στόχοι όπως η ανάπτυξη των ιδιαίτερων ικανοτήτων του ατόμου ή η αναζήτηση ατομικών στόχων και επιδιώξεων, δεν απασχολούν καν το πνευματικό πλαίσιο της εποχής και η αναζήτηση της ευτυχίας μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο στην μετά θάνατον ζωή (Thomas, ο. π. : 13, 14). Αυτή η κατεστημένη αντίληψη δεν βρίσκει αντίθετους τους πουριτανούς.

Ο Adamson από τη μεριά του, δεν έχει καμιά αμφιβολία ότι αν κάποιος παρακολουθήσει προσεκτικά όσα συνέβησαν τις μέρες του μακρού κοινοβουλίου (*Long Parliament*), εύκολα θα βγάλει το συμπέρασμα ότι υπήρχε έντονο ενδιαφέρον για την εκπαίδευση και πηγαίνοντας ένα βήμα παραπέρα, ισχυρίζεται ότι αν δεν είχε μεσολαβήσει η Παλινόρθωση, η Αγγλία θα είχε ένα δημόσιο σύστημα παιδείας δύο αιώνες νωρίτερα. Ιδιαίτερα τονίζει τη σημασία της απόφασης της 15ης Ιουνίου 1641 που δεσμεύει εκκλησιαστική περιουσία για να την διαθέσει προς όφελος «της μάθησης και της ευσέβειας» (Adamson, ο. π. : 90). Στο ίδιο πλαίσιο, η απόφαση του 1649 αποτελεί την πρώτη άμεση και θαρραλέα αντιμετώπιση του ζητήματος της κρατικής χρηματοδότησης της εκπαίδευσης. Με αυτήν, οι μισθοί των διευθυντών των σχολείων αυξήθηκαν σε περιοχές της βόρειας Αγγλίας, κατά είκοσι τοις εκατό. Οι πιέσεις για μεγαλύτερη κρατική παρέμβαση αυξάνουν και ο Hartlib έχει κεντρικό ρόλο σε αυτή την προσπάθεια. Ο James Harrington (1611-1677), στην ουτοπική του πολιτεία *Oceana* (1665), κάνει έκκληση για γενική παιδεία για τα παιδιά από εννέα ως δεκαπέντε ετών και δωρεάν για τους φτωχούς (Jewell. ο. π. : 5, 35, 36).

Μέσα από το πουριτανικό πλαίσιο ωστόσο, και υπό τις συγκεκριμένες επαναστατικές συνθήκες που έχουμε περιγράψει, ξεπηδούν ομάδες και σέκτες, τάσεις και κόμματα πολύ πιο ριζοσπαστικά και ανατρεπτικά, που σύμφωνα με την Boesky, είναι αποτέλεσμα του σεχταριστικού χαρακτήρα που πήρε η Μεταρρύθμιση στα μέσα του 17ου αιώνα και έχουν ουτοπικά χαρακτηριστικά. Η Boesky αναφέρει την ύπαρξη ως 200 διαφορετικών ομάδων και σεκτών κατά την παραπάνω περίοδο. Ιδιαίτερη σημασία έχουν, και σε αυτή την περίπτωση, οι νέες τεράστιες δυνατότητες που προσφέρει η τυπογραφία στη διατύπωση και διακίνηση αυτών των ιδεών (Boesky, 1966: 84, 85). Τέτοιες ομάδες ήταν οι *Levellers* (ισοπεδωτές) και οι *Diggers* (Σκαπανείς) ή *True Levellers*, που διατυπώνουν έντονα εξισωτικό λόγο και προτείνουν δραστικά εκπαιδευτικά μέτρα. Χαρακτηριστικό των παραπάνω ομάδων είναι ότι περνάνε από τη θεωρία στην πράξη. Οι *Levellers* αμφισβητούσαν την κοινωνική ιεραρχία και επιθυμούσαν να μειώσουν την απόσταση που χώριζε τις κοινωνικές ομάδες. Οι *Diggers*, που οφείλουν το όνομά τους στην κατάληψη γαιών και τη μετατροπή τους με τη σκαπάνη σε καλλιεργήσιμες περιοχές για τους νέους ακτήμονες, επιζητούν ανάμεσα σε άλλα, κοινοκτημοσύνη της γης και ελεύθερη πρόσβαση στα πανεπιστήμια, και σύμφωνα με τον David Pepper, αποτελούν τους κομμουνιστές του 17ου αιώνα (Miles, 2008: 35, 36). Μια από τις πιο γνωστές περιπτώσεις είναι αυτή του ηγέτη των σκαπανέων (*Diggers*) Gerrard Winstanley (1609-1676), που ίδρυσε το 1649 στο *Surrey* μια πειραματική «κομμουνιστική» κοινότητα, την πρώτη εφαρμογή στην πράξη, τέτοιων ιδεών. Θα ακολουθήσει τρία χρόνια αργότερα, η έκδοση μιας γραμμένης από τον ίδιο, ουτοπίας με «κομμουνιστικά» χαρακτηριστικά, με τίτλο «*The Law of Freedom in a Platform*».

Η στάση τους προς τα πανεπιστήμια και τους διανοούμενους είναι επιφυλακτική, αν όχι αρνητική, μιας και σύμφωνα με τους Lawson και Silver, η κοινωνική τους καταγωγή είναι από τη μεσαία και την κατώτερη μεσαία τάξη και κατά συνέπεια, οι περισσότεροι δεν έχουν ακαδημαϊκή εκπαίδευση και εμπειρία, αντίθετα με τους πουριτανούς λόγιους, που συναντήσαμε πιο πάνω, και οι οποίοι αποτελούν μέρος του συστήματος που επιδιώκουν να αλλάξουν (Lawson και Silver, ο. π. :160). Οι αντιλήψεις των μικρών αυτών ομάδων ωστόσο, δεν έγιναν ποτέ πλειοψηφικές κατά την περίοδο της Κοινοπολιτείας, ούτε είχαν αποτελέσματα μετά την Παλινόρθωση (Stone, ο. π., : 39, 45).

Οι αναστατώσεις του εμφυλίου πολέμου και αργότερα της Παλινόρθωσης, έχουν αρνητικά αποτελέσματα για τη δευτεροβάθμια και ανώτερη εκπαίδευση, σύμφωνα με τον Stone. (Stone, ο. π.) Πράγματι, τα πανεπιστήμια θα κλονιστούν κατά την περίοδο του εμφυλίου. Οι πρόσοδοι των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων κάθε μορφής, μένουν ακατάβλητες, οι πόλεις που τα φιλοξενούν, πολιορκούνται και οι εμπλεκόμενοι στρατοί προκαλούν καταστροφές. Η Οξφόρδη υποφέρει περισσότερο εξαιτίας του ότι καταλαμβάνεται από το βασιλικό στρατόπεδο και ο αριθμός των φοιτητών της μειώνεται δραματικά. Στη συνέχεια, οι πουριτανοί, στο πλαίσιο θρησκευτικών εκκαθαρίσεων, απομακρύνουν από τα δυο πανεπιστήμια όλους τους αντιφρονούντες και η κατήχηση εισέρχεται στον πανεπιστημιακό χώρο (Jewell, ο. π. : 36).

Τέλος, στο γενικότερο μορφωτικό πλαίσιο, πολλή συζήτηση έχει γίνει σχετικά με την πουριτανική εχθρότητα για το θέατρο και τον πολύ γνωστό νόμο της 2ας Σεπτεμβρίου 1642. Σύμφωνα με τον Kastan, αν και δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ένα μεγάλο μέρος των πουριτανών του κοινοβουλίου με ευχαρίστηση είδε τον νόμο να υπερψηφίζεται, πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί σχετικά με τις πραγματικές αιτίες εφαρμογής του νόμου (όσο αυτός εφαρμόστηκε). Ο Kastan παρατηρεί ότι πολλοί πουριτανοί δεν ήταν εχθρικοί απέναντι στο θέατρο, ενώ αντιθεατρικές φωνές είχαν ακουστεί και από μη πουριτανούς στο παρελθόν, και το θέατρο είχε προσωρινά απαγορευτεί και σε άλλες περιπτώσεις. Οι συνθήκες του εμφυλίου πολέμου ήταν μια τέτοια περίπτωση. Εξάλλου, η απαγόρευση, σύμφωνα με τον Kastan, και όπως προκύπτει από το κείμενο του νόμου, ήταν προσωρινή. Το ότι ο νόμος δεν εφαρμόστηκε, ή εφαρμόστηκε μερικά, φαίνεται από την έκδοση νεότερων ψηφισμάτων το 1647 και 1648. Σε κάθε περίπτωση, εκείνο που φαίνεται να ισχύει είναι ότι υπό την συγκεκριμένη πολιτική και κοινωνική ατμόσφαιρα, ένας τέτοιος νόμος μπορούσε να περάσει πολύ πιο εύκολα και αυτό έχει μεγαλύτερη σημασία για να κατανοήσουμε το πνεύμα των ημερών (Kastan, David Scott, 2003: 167-169).

Όλα τα παραπάνω κάνουν φανερό ότι δεν υπάρχει μια και μοναδική πουριτανική αντίληψη για την εκπαίδευση. Άλλωστε, η προσπάθεια να οριστεί η ίδια η έννοια του Πουριτανισμού έχει

γίνει αντικείμενο πολλών διαφωνιών, αφενός εξαιτίας της πολυμορφίας του χώρου και αφετέρου εξαιτίας των πολλών εκδηλώσεων του στην κοινωνική, πολιτική και θρησκευτική ζωή.²⁴ Είναι βέβαιο ωστόσο, ότι όσον αφορά την εκπαίδευση, η πίστη στην αξία της εγγραμματοσύνης, ανεξάρτητα από τον αν εξυπηρετούσε θρησκευτικούς σκοπούς όπως η ανάγνωση της Βίβλου, είχε θετικά αποτελέσματα, όπως φάνηκε στην περίπτωση της Νέας Αγγλίας. Τα εξισωτικά κηρύγματα για γενική και δωρεάν παιδεία για τους φτωχούς, ακόμα και αν δεν είχαν σκοπό την ανατροπή της κατεστημένης κοινωνικής ιεραρχίας και δεν έγιναν ποτέ κυρίαρχα, άνοιξαν ωστόσο τη συζήτηση πάνω σε θέματα που ήταν άγνωστα ως τότε. Από μίαν άλλη πλευρά, οι έλεγχοι στην πολιτική και κυρίως θρησκευτική νομιμοφροσύνη και οι συνακόλουθες διώξεις είναι ασφαλώς αρνητικές πρακτικές, που ωστόσο δεν ήταν ούτε καινούργιες ούτε σταμάτησαν με την Παλινόρθωση.

Το πρόβλημα της φτώχειας και η εκπαίδευση. Οι Poor Laws και η νέα μορφή μαθητείας

Η φτώχεια τον 17ο αιώνα αποτελεί σοβαρό κοινωνικό πρόβλημα. Οι φτωχοί αναδύονται ως υπολογίσιμη κοινωνική κατηγορία και η αντιμετώπιση του προβλήματος με τους παραδοσιακούς τρόπους της φιλανθρωπίας και της ενδοοικογενειακής στήριξης, γινόταν όλο και δυσκολότερη (Hindle, ο. π. :50). Ο διαχωρισμός των φτωχών σε ικανούς και ανίκανους για εργασία, αποτέλεσε τη βάση για να θεωρηθούν οι πρώτοι, υπεύθυνοι για την κατάσταση τους, και κατά συνέπεια ανήθικοι και ανάξιοι της όποιας φιλανθρωπικής βοήθειας. Οι καταστροφικές σοδιές και οι αρρώστιες θεωρούνταν θεόσταλτες τιμωρίες, αποτελέσματα της αμαρτίας και της ανηθικότητας, και κατά συνέπεια, τα θύματά τους θεωρούνταν υπεύθυνα για τις συμφορές που τα έβρισκαν. Ως εκ τούτου, αντί η φτώχεια να κατανοηθεί ως κοινωνικό φαινόμενο που έχει τις ρίζες του στις δομές που προκαλούσαν τον κοινωνικό αποκλεισμό και την έλλειψη ευκαιριών, θεωρήθηκε αδυναμία ή «ελάττωμα» του αποκλεισμένου. Στην Αγγλία, μόνο μετά τη δεκαετία του 1590 και ουσιαστικά κατά την περίοδο της Κοινοπολιτείας, άρχισε να αλλάζει το κλίμα, έτσι ώστε οι φτωχοί να θεωρούνται εν δυνάμει συνεισφέροντα μέλη στον πλούτο του έθνους και όχι εκμεταλλευτές του εθνικού πλούτου (Shepard, ο. π. : 116).

Μία από τις αιτίες του κοινωνικού αποκλεισμού ήταν αποστέρηση των αγροτών από τη γη τους μέσω των *Περιφράξεων* (*Enclosures*). Οι περιφράξεις της καλλιεργήσιμης γης και η εναλλασσόμενη χρήση τους ως βοσκότοπων και καλλιεργειών, ήταν μια μέθοδος που αύξησε την παραγωγή και τα εισοδήματα των μεγάλων και μεσαίων γαιοκτημόνων, αλλά απέκλεισε τους

24 Σχετικά με την συζήτηση για την σημασία της έννοιας Πουριτανισμός και πουριτανοί βλ. ενδεικτικά το: Christopher Durston και Jacqueline Eales, (ed.), (1966), *The Culture of English Puritanism 1560-1700*, New york: Macmillan

εργάτες γης από μεγάλο μέρος της παραγωγής (Wrightson, ο. π. :100, 101, 102). Μεταξύ 1570 και 1640, το ποσοστό των αγροτών που έχασαν τα δικαιώματά τους στη γη και αναγκάστηκαν να γίνουν κάποιας μορφής μισθωτοί, αυξήθηκε κατά σαράντα τοις εκατό. Η θέση τους επιδεινώθηκε τη δεκαετία του 1640 από τρεις συνεχόμενες καταστροφικές σοδιές. Σαν αποτέλεσμα, οι ακτήμονες συνέρρευσαν στις πόλεις, όπου η φτώχεια πήρε δραματικές διαστάσεις. Σύντομα, οι δρόμοι του Λονδίνου γέμισαν από απελπισμένους οι οποίοι μοιραία κατέληγαν στην επαιτεία και την πορνεία (Boesky, 1996: 100, 101, 102).

Οι απόκληροι αυτοί βρίσκονταν σε δεινή θέση, καθώς δεν διέθεταν κανένα μέσο για να αλλάξουν τη μοίρα τους και γρήγορα μεταβάλλονταν σε κοινωνική ομάδα που φαινόταν να απειλεί την ομαλότητα της ελισαβετιανής πουριτανικής κοινωνίας. Η πουριτανική χριστιανική ηθική είχε απομακρυνθεί από την παραδοσιακή αντίληψη περί φιλανθρωπίας, όπως αναφέραμε. Οι επτά παραδοσιακές χριστιανικές υποχρεώσεις προς του πένητες, τους ξένους και τους αναξιοπαθούντες που περιγράφονται στο *Κατά Ματθαίον*²⁵ και αποτελούσαν τη ραχοκοκαλιά της μεσαιωνικής χριστιανικής ηθικής, είχαν ατονήσει. Σύμφωνα με το πνεύμα της καλβινιστικής έννοιας της ατομικής ευθύνης και του δόγματος του προκαθορισμού, ο καθένας πια θεωρείται υπεύθυνος της ατομικής του κατάστασης (Bloy, 2002). Δεν αποτελεί λοιπόν έκπληξη ότι οι φτωχοί θεωρήθηκαν αντί για θύματα, υπαίτιοι της κοινωνικής αστάθειας και αυτό οδήγησε στην αθλιότητα της υποχρεωτικής εργασίας και του εγκλεισμού στα πτωχοκομεία και τα ορφανοτροφεία.

Σε αυτό το πλαίσιο, η μόρφωση θα μπορούσε να αποτελέσει παράγοντα κοινωνικής αλλαγής. Πράγματι, είδαμε ότι η μόρφωση αρχίζει να γίνεται αντιληπτή στη σκέψη, λίγων έστω, λογίων της Μεταρρύθμισης, ως κοινό αγαθό, με πολλούς πάντως, περιορισμούς. Ωστόσο, παρά τις θεωρητικές αυτές αναζητήσεις, το κοινωνικό πλαίσιο της εποχής παρέμενε μεσαιωνικό και σε ένα τέτοιο πλαίσιο, ο φτωχός έπρεπε να παραμείνει στο στάτους μέσα στο οποίο γεννήθηκε, ενώ η μόρφωση την οποία θα λάμβανε (στην μάλλον σπάνια περίπτωση που θα έπαιρνε κάποια μόρφωση), ήταν τέτοια που να μην επιτρέπει την αλλαγή της κοινωνικής του θέσης. Αντίθετα, έπρεπε να υποστηρίζει τη διατήρηση της προαιώνιας «Αλυσίδας της Ζωής». Η εκπαίδευση κατά συνέπεια, σκόπευε να τους οδηγήσει στο να αποδεχτούν τη θέση τους ως *Laboratores*, σύμφωνα με την τριμερή διάκριση της μεσαιωνικής κοινωνίας, δηλαδή χειρωνακτών εργατών (και αργότερα προλεταρίων) και παράλληλα καλών χριστιανών και πειθαρχημένων υπηκόων, παρά στο να τους μετατρέψει σε ενσυνείδητες, σκεπτόμενες οντότητες. Η αντίληψη αυτή, εδραιωμένη πολύ πριν τη

25 Κατά Ματθαίον 25: 35-46. *...έπεινάσα γάρ, και έδώκατέ μοι φαγεῖν, έδίψησα, και έποτίσατέ με, ξένος ήμην, και συνηγάγετέ με, γυμνός, και περιεβάλετέ με, ήσθένησα, και έπεσκέψασθέ με, έν φυλακή ήμην, και ήλθετε πρός με.*
Τα παραπάνω συμπληρώνονταν από το καθήκον της ταφής των νεκρών.

Μεταρρύθμιση, θα παραμένει κυρίαρχη ως τον 19ο αιώνα, παρά τις εκκλήσεις πολλών διαφωτιστών του 18ου αιώνα (Houston, ο. π. :14, 15, 16, 17). Παράλληλα και παρά τη σταδιακή ανάληψη της ευθύνης από το κράτος και τη συνακόλουθη επιδίωξη κοσμικών στόχων, η εκπαίδευση παραμένει ενταγμένη σε θρησκευτικό πλαίσιο, ως μέσο για την κατάκτηση της ευλάβειας και της χριστιανικής ζωής. Η εγγραμματοσύνη κατά συνέπεια, ήταν μέσο και όχι άμεσος στόχος.

Το καθήκον της μόρφωσης και περίθαλψης των φτωχών βρισκόταν πάντα στην ευθύνη εθελοντικών χριστιανικών οργανώσεων, στο πλαίσιο του χριστιανικού τους καθήκοντος και η Αγγλία δεν αποτελούσε εξαίρεση (Schmidt, 2010: 781). Μία από τις πρώτες προσπάθειες συναντούμε στη βόρεια Ιταλία, από την αδελφότητα που ίδρυσε ο Castellino de Castello το 1539. Ακολουθούν πολλές άλλες προσπάθειες από λαϊκούς εθελοντές στη Μπολόνια, στη Ρώμη και στο Μιλάνο, αλλά και αλλού στην Ευρώπη (Houston, ο. π. :14). Ακολουθούν τα πρώτα χριστιανικά τάγματα ή αδελφότητες που έχουν σκοπό την στοιχειώδη μόρφωση των φτωχών, οι *Ορατοριανοί* για τα αγόρια και οι *Ουρσουλίνες* για τα κορίτσια. Την ίδια εποχή, ιδρύονται οι *Πιαριστές* (Ικέτες), από τον ισπανικής καταγωγής καθολικό ιερωμένο, Jose Calasanza. Ο Calasanzus, όπως ήταν το εκλατινισμένο όνομά του, επηρεάστηκε βαθιά από το φαινόμενο της φτώχειας και ίδρυσε το 1597, ένα σχολείο με δωρεάν φοίτηση για άπορα και άστεγα παιδιά. Τέλος, σημαντική θέση κατέχει το «Τάγμα των Αδελφών των Χριστιανικών Σχολείων» (*Frères des Écoles Chretiennes*) που ίδρυσε ο Jean-Baptiste de La Salle (1651-1719).

Στην Αγγλία, η μεγάλη αύξηση του πληθυσμού ως το 1620, η αντίστοιχα μεγάλη αύξηση της φορολογίας μαζί με την συγκέντρωση της ιδιοκτησίας της γης σε όλο και λιγότερα χέρια, η συνακόλουθη μεγάλη αύξηση της ανεργίας και της υποαπασχόλησης, είχαν σαν αποτέλεσμα την εφαρμογή νόμων για την ανακούφιση των φτωχών και τον κοινωνικό έλεγχο (*Poor Laws*) (Stone, ο. π. : σ. 23). Οι νόμοι αυτοί έχουν μακρά ιστορία στην Αγγλία που ξεκινά από τα μεσαιωνικά ακόμα χρόνια. Η σύνδεσή τους ωστόσο με τη μαθητεία, ιδιαίτερα από τον 16ο αιώνα, αποτελεί σημαντικό στοιχείο για την ιστορία της αγγλικής εκπαίδευσης και, σύμφωνα με την Jewell, δεν μπορεί να παραληφθεί. Ήδη, με το νόμο του 1536, οι ενορίες εντέλλονται να αναζητήσουν και να εντάξουν στη μαθητεία υγιή, άεργα παιδιά ηλικίας από πέντε ως δεκατεσσάρων ετών που ζητιάνευαν στους δρόμους ώστε να διδαχθούν την τέχνη του γεωργού ή κάποια άλλη, προκειμένου αργότερα να μπορούν να συντηρούν τον εαυτό τους.

Με τους νόμους του 1547, η μαθητεία μεταβάλλεται σε οιονεί σκλαβιά καθώς οι μαθητευόμενοι που την εγκαταλείπουν έπρεπε να συλλαμβάνονται και να επιστρέφουν υποχρεωτικά στον εργοδότη τους. Με τους ίδιους νόμους, προβλεπόταν η μαθητεία να διαρκεί ως

το εικοστό τέταρτο έτος της ηλικίας για τους άντρες και το εικοστό για τις γυναίκες, δεσμεύοντας έτσι τον μαθητευόμενο για πολλά χρόνια της δημιουργικής του ζωής. Σύμφωνα με τη Jewell, από τους νόμους του 1597 και του 1601, που παρέμειναν ενεργοί ως το 1834, προκύπτει ότι η μαθητεία λειτουργούσε ουσιαστικά ως ένα ενσυνείδητο μέσο για την διατήρηση της κοινωνικής ταξικής διαστρωμάτωσης.

Με τους νόμους της Ελισάβετ, οι τοπικές αρχές απέκτησαν το δικαίωμα να παραδίδουν παιδιά για μαθητεία σε τεχνίτες, γεωργούς ή άλλους επαγγελματίες χωρίς τη συγκατάθεση των γονιών τους και με επίβλεψη μόνο των τοπικών επιτρόπων, επιμελητών και δικαστών, αλλάζοντας έτσι δραματικά το στάτους της μαθητείας, καθώς δεν υπήρχαν πια οι εγγυήσεις του παλιού συστήματος που προέβλεπαν την υπογραφή συμφωνητικού με σαφείς δεσμεύσεις και υποχρεώσεις και για τους δύο συμβαλλόμενους. Αν η μαθητεία λάμβανε χώρα σε κάποια πόλη όπου ο μαθητευόμενος μάθαινε κάποια τέχνη, τότε αποκτούσε, μετά από κάποιο χρόνο, μια ουσιαστική δεξιότητα. Όταν όμως η μαθητεία γινόταν σε αγροτική παραγωγή, τότε ο μαθητευόμενος αποτελούσε πολύ συχνά, πηγή φθηνού εργατικού δυναμικού και σύντομα γινόταν αντικείμενο εκμετάλλευσης (Jewell, ο. π. : 42, 43, 107, 108).

Αν και το σύστημα της μαθητείας είχε συχνά θετικά αποτελέσματα για τον μαθητευόμενο, δεν συνοδευόταν απαραίτητα από σοβαρή σχολική εκπαίδευση. Αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο ότι ήδη από τον 15ο αιώνα, οι συντεχνίες απαιτούσαν κάποιο βασικό επίπεδο αλφαριθμητισμού από τους μαθητευόμενους. Έχουμε επίσης πληροφορίες ότι αλλού, μια στοιχειώδης εκπαίδευση προηγούνταν της μαθητείας, ενώ σε άλλες περιπτώσεις, την συμπλήρωνε, αλλά αυτές οι περιπτώσεις δεν αφορούν το σύνολο των μαθητευομένων και η μαθητεία θα πρέπει να κατανοηθεί σαν εκπαιδευτική εμπειρία και όχι σαν σχολικό πρόγραμμα. Ως προς αυτό, είναι βέβαιο ότι μετά την κατάργηση των *Chantry schools*, το κενό της στοιχειώδους εκπαίδευσης δεν καλύφθηκε πάρα περιστασιακά και αποσπασματικά. Το έργο αυτό θα αναλάβουν τα *Workhouses* και τα *Charity schools*. Και τα δύο ωστόσο, αποτελούν φαινόμενα του 18ου αιώνα (Jewel, ο. π.: 95, 109).

Κλείνοντας το κεφάλαιο, αν και ξεφεύγουμε από τα χρονικά πλαίσια του 17ου αιώνα, είναι απαραίτητη μια μικρή αναφορά στα *Charity schools* τα οποία ιδρύονται μετά την Παλινόρθωση το 1698, με πρωτοβουλία της *Εταιρείας για την Προώθηση της Χριστιανικής Γνώσης* (*Society for Promoting Christian Knowledge, SPCK*). Έχουν προηγηθεί, σύμφωνα με τον Adamson, και άλλες προσπάθειες το 1661, το 1671 και το 1681. Πρέπει να γίνει ξεκάθαρο ότι οι στόχοι του SPCK ήταν καθαρά κατηχητικοί και εντός του πλαισίου της επίσημης Αγγλικανικής Εκκλησίας (Adamson, ο. π. :202- 206), αλλά δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι η Εταιρεία φρόντισε για την ίδρυση σχολείων

για φτωχά παιδιά και μάλιστα σε πολύ μεγάλους αριθμούς, αφού ως το 1723 είχαν ιδρυθεί 1.329 σχολεία και το 1729 ο αριθμός τους είχε φθάσει τα 1419. Πολλά από αυτά παρείχαν μόνο στοιχειώδη εκπαίδευση, ωστόσο, παράλληλα πρόσφεραν ένδυση και μαθητεία. Άλλα πάλι είχαν πολύ πιο προχωρημένο πρόγραμμα σπουδών. Όλα όμως ήταν προσανατολισμένα στην θρησκευτική κατάρτιση, αλλά δίδασκαν οπωσδήποτε τα τρία Rs²⁶ για τα αγόρια και μόνο ανάγνωση και γραφή για τα κορίτσια, μαζί με κάποια κατάλληλη τέχνη, συνήθως πλέξιμο. Είναι σαφές ότι η κατεύθυνση ήταν η δημιουργία νομοταγών, ευσεβών και εργατικών υπηκόων και όχι η κοινωνική κινητικότητα. Όταν όμως επί Καρόλου Β΄ το 1685, ιδρύεται το πρώτο καθολικό *Charity school*, οι Αγγλικοί και οι πουριτανοί απαντούν με σωρεία δωρεών για να ανοίξουν δικά τους σχολεία παντού και ο θρησκευτικός πόλεμος μαίνεται μέσω της εκπαίδευσης (Sommerville, ο. π.: 397, 398).

Τα *Charity schools* είναι, σύμφωνα με τον Sommerville, ένα από τα αποτελέσματα της ανάρρησης στο θρόνο του καθολικού Καρόλου Β΄ και της δογματικής ανεκτικότητας που εισάγεται το 1662. Καθώς ο εξαναγκασμός δεν ήταν πια δυνατός, οι Αγγλικοί δημιουργούν τα σχολεία φιλανθρωπίας σε εθνική κλίμακα, αλλά χωρίς τη συμμετοχή του κράτους, άρα χωρίς υποχρεωτικό χαρακτήρα. Με αυτή την προσέγγιση συμφωνεί και ο Schmidt, προσθέτοντας ότι σχολεία φιλανθρωπίας προϋπήρχαν στην Αγγλία, αλλά μετά το 1688, οι Αγγλικοί προχωρούν με πιο συστηματικό τρόπο στην ίδρυση τέτοιων σχολείων στις πυκνοκατοικημένες γειτονίες του Λονδίνου και του Westminster ώστε να προστατεύσουν τους φτωχούς, τόσο από την κατάρτιση των καθολικών όσο και των αντιφρονούντων προτεσταντών. Από το 1699, με την προτροπή του SPCK και την ενθάρρυνση των τοπικών κοινωνιών, αρχίζει να συνδέεται η σχολική εκπαίδευση με τη σωματική εργασία, δηλαδή αρχίζουν να συνδέονται τα *Charity schools* με τα *Workhouses*. Μάλιστα, ορισμένα *Charity schools* είχαν εξ αρχής χαρακτήρα σχολείου εργασίας. Τα σχολεία συντηρούνταν από δωρεές και όπως ήταν αναμενόμενο και είχε συμβεί στο παρελθόν, οι πλούσιες συνοικίες διέθεταν καλύτερα εξοπλισμένα και επανδρωμένα σχολεία καθώς οι χορηγοί τους ήταν πολύ πλουσιότεροι (Schmidt, ο. π. :778,779).

Η εκπαιδευτική συνεισφορά των *Charity schools* έχει αμφισβητηθεί από την Simon, θεωρώντας ότι οι εκπαιδευτικές υποδομές προϋπήρχαν και κατά συνέπεια, δεν έχουν τη σημασία που τους αποδίδεται. Η Simon έχει δίκιο ότι τα *Charity schools* δεν ήταν σε καμία περίπτωση οι μοναδικές προσπάθειες για την εκπαίδευση των φτωχών, σύμφωνα και με όσα αναφέραμε. Αυτό ωστόσο, δεν αναιρεί ότι παρά τον κατηχητικό τους χαρακτήρα, δεκάδες χιλιάδες παιδιά πήραν τις βασικές γνώσεις και δεξιότητες χάρη σε αυτά (Jewell, ο. π. : 39, 41, 42, 97). Σε κάθε περίπτωση,

26 3 Rs: Οι βασικές γνώσεις Ανάγνωσης (Reading), Αντιγραφής (γραφής) (Wrighting), και Αριθμητικής (Arithmetic), όπως θα λέγαμε δηλαδή αντίστοιχα, τα τρία Α.

με την αναλογία των φτωχών να μεγαλώνει διαρκώς και το φόβο της αντιθρησκευτικότητας να πλανάται πάνω από τις πυκνοκατοικημένες γειτονιές, τόσο τα *Charity schools* όσο και τα *Workhouses* λειτούργησαν σαν αναχώματα στην απειθαρχία των φτωχών. Κλείνοντας, να τονίσουμε ότι το κάλεσμα για οικονομική στήριξη των σχολείων προσέκρουε σταθερά στο φόβο που έχουμε ήδη αναφέρει, ότι η μόρφωση των φτωχών θα τους ωθούσε να αναζητήσουν την αλλαγή της κοινωνικής τους θέσης. Έτσι, το μήνυμα του κηρύγματος ήταν ότι η φιλανθρωπία έπρεπε να γίνεται αντιληπτή μέσα σε ένα πλαίσιο αμοιβαίων υποχρεώσεων του ευεργετούντος και του ευεργετουμένου, εντός της ισχύουσας κοινωνικής ιεραρχίας. Κατά συνέπεια, η μεσαιωνική χριστιανική αρετή της φιλανθρωπίας γίνεται τώρα καθήκον για φιλανθρωπία (Schmidt, ο. π. :784).

Παλινόρθωση και πουριτανοί. *Dissenting academies*

Το 1660 η περίοδος του προτεκτοράτου φθάνει στο τέλος της. Ο Κάρολος Β΄, γιος του Καρόλου Α΄, επιστρέφει στην Αγγλία και αναλαμβάνει το θρόνο. Μαζί του επιστρέφουν η βουλή των λόρδων και οι επίσκοποι. Με μια σειρά από νομοθετικές πράξεις από το 1661 ως το 1665, γνωστές συμπεριληπτικά ως *Κώδικας του Clarendon*²⁷, οι αντιφρονούντες εκδιώκονται από τις τοπικές κυβερνήσεις και τα πανεπιστήμια. Η *Uniformity Act* του 1662 συγκεκριμένα, προέβλεπε απόλυτη συμμόρφωση με το αγγλικανικό δόγμα και το αγγλικανικό λειτουργικό τυπικό. Οποιοσδήποτε ήθελε να αναλάβει θέση στον Κλήρο ή να διδάξει σε οποιαδήποτε θέση δημόσια ή ιδιωτική, θα έπρεπε να έχει άδεια. Για να την αποκτήσει, απαιτείτο ενυπόγραφη βεβαίωση ότι δεν θα πάρει τα όπλα απέναντι στον νόμιμο βασιλέα. Το 1665, με την *Five Mile Act*, ορίζεται με σαφήνεια ότι απαγορεύεται σε κάθε αντιφρονούντα να διδάσκει σε οποιοδήποτε ίδρυμα, δημόσιο ή ιδιωτικό. Η εφαρμογή των νόμων σήμαινε συμμόρφωση ή αποπομπή. Όπως είναι φυσικό, ένας μεγάλος αριθμός καθηγητών απομακρύνθηκε από τα πανεπιστήμια. Το ίδιο συνέβη και με τα σχολεία γραμματικής. Η Jewell αναφέρει ότι 1760, ιερείς και 150 καθηγητές και διευθυντές σχολείων απομακρύνθηκαν ως αντιφρονούντες.

Παρά τις υποσχέσεις του Καρόλου Β΄ για ανεκτικότητα, το κοινοβούλιο πέρασε το 1673 την *Test Act* που αφορούσε όλους όσους κατείχαν δημόσιες θέσεις, σε μια προσπάθεια να επιβάλει την αγγλικανική ορθοδοξία. Η πράξη αφορούσε τόσο τους Καθολικούς όσο και τους αντιφρονούντες προτεστάντες (πουριτανούς). Τέτοιες διακρίσεις σε βάρος των μη Αγγλικανών θα συνεχιστούν στα πανεπιστήμια ως το 1871. Αν και οι παραπάνω νόμοι στόχευαν στον έλεγχο της εκπαίδευσης, οι αντιφρονούντες έβρισκαν τρόπους να ξεφεύγουν. Ένας από αυτούς ήταν τα νέα εκπαιδευτικά

27 Περιελάμβανε την *Corporation Act* του 1661, την *Act of Uniformity* του 1662, την *Conventicle Act* του 1664, και την *Five Mile Act* του 1665.

ιδρύματα, που πήραν το όνομα *Dissenting academies* (Ακαδημίες των Αντιφρονούντων). Αυτές λειτουργούσαν κυρίως ως εναλλακτικά πανεπιστήμια απέναντι στα αγγλικανικά πανεπιστήμια (της Οξφόρδης και του Κέιμπριτζ), από τα οποία οι αντιφρονούντες φοιτητές και καθηγητές ήταν αποκλεισμένοι. Κύριος σκοπός τους ήταν η παραγωγή μορφωμένων κληρικών. Οι ακαδημίες των αντιφρονούντων υιοθέτησαν ένα πιο σύγχρονο πρόγραμμα σπουδών, σύμφωνα με το παράδειγμα της περιόδου της Κοινοπολιτείας. Αυτό περιελάμβανε κλασικές σπουδές, γαλλικά, ιταλικά, ιστορία και πολιτική θεωρία, αγγλική λογοτεχνία, επαγωγική λογική και φυσικές επιστήμες. Στις ακαδημίες των αντιφρονούντων σπούδαζαν τα παιδιά της μεσαίας τάξης και οι σπουδές που παρείχαν ήταν οι πλέον κατάλληλες για την παραγωγή κατώτερων στελεχών της κρατικής γραφειοκρατίας.

Με τον θάνατο του Καρόλου Β΄ το 1685, στο θρόνο ανήλθε ο καθολικός αδελφός του Ιάκωβος Β΄, και με τα διατάγματα το 1687 και το 1688, ανέστειλε τις διατάξεις της *Test Act* και επέτρεψε τη δημόσια λατρεία, στους αντιφρονούντες. Η προσπάθειά του ωστόσο, να επιβάλει τον Καθολικισμό στα πανεπιστήμια, βρήκε σταθερή αντίσταση στην Οξφόρδη και το 1689 ανετράπη με την Ένδοξη Επανάσταση, από τον προτεστάντη Γουλιέλμο της Οράγγης.

Ο Κάρολος Β΄ υπήρξε ο τελευταίος καθολικός βασιλιάς της Αγγλίας και με το τέλος της βασιλείας του αρχίζει να ξεκαθαρίζει το θρησκευτικό τοπίο της χώρας, που είχε ήδη από την εποχή της Ελισάβετ, περάσει στον Αγγλικανισμό. Μετά την ψήφιση της *Toleration Act* (Νόμος για την [θρησκευτική] επιείκεια) του 1689, οι ακαδημίες άνθισαν και γράφτηκαν σε αυτές φοιτητές που δεν είχαν κληρική κατεύθυνση (Jewell, ο. π. : 37-41, 67, 68). Τότε ωστόσο, σύμφωνα με τον Sommerville, θα ξεσπάσει σφοδρή πολιτική αντιπαράθεση ανάμεσα στους Αγγλικανούς και τους πουριτανούς σχετικά με το ρόλο των ακαδημιών. Οι πρώτοι κατηγορούν τις ακαδημίες ως κέντρα αθεΐας, ρεπουμπλικανισμού και πολιτικής ανυπακοής. Οι αντιφρονούντες απάντησαν με τα δικά τους νομικά και πολιτικά επιχειρήματα και άνοιξε με αυτόν τον τρόπο μια μεγάλη δημόσια συζήτηση που διήρκεσε πολλά χρόνια. Η συζήτηση που δίχασε για μια ακόμα φορά την αγγλική κοινωνία, αφορούσε σε τελική ανάλυση, το αν η εκπαίδευση μπορεί να παραμείνει εκτός ενός πλαισίου κατήχησης (θρησκευτικής και πολιτικής) και συνεκδοχικά σε ζητήματα ελευθερίας της έκφρασης. Αν όσα καταθέτει ο Sommerville ισχύουν, βρισκόμαστε μπροστά στο παράδοξο όπου, στο τέλος ενός αιώνα, στη διάρκεια του οποίου η Αγγλία συγκλονίστηκε από δογματικά προβλήματα, με την εκπαίδευση να χρησιμοποιείται σαν όπλο για την επικράτηση του (όποιου) δόγματος, να βρίσκουμε ξανά την εκπαίδευση στο κέντρο, τη φορά αυτή σε ένα ρόλο ανεξάρτητου γνωστικού πεδίου που μπορεί να διεκδικεί αυτονομία και ανεξαρτησία από πολιτικούς και θρησκευτικούς καταναγκασμούς, μακριά από κατηχητικές πρακτικές (Sommerville, ο. π. :398-406).

Οι εκπαιδευτικές εξελίξεις θα συνεχιστούν τους επόμενους αιώνες καθώς η χώρα θα οδηγείται με γρήγορους ρυθμούς στη Βιομηχανική Επανάσταση και τον καπιταλισμό. Σε αυτή την πορεία, τα εκπαιδευτικά επιτεύγματα του 16ου και 17ου αιώνα που οδήγησαν την εκπαίδευση από μια κληρική υπόθεση, στην ανάληψη της ευθύνης από το κράτος, στην ανάδειξη νέων εκπαιδευτικών θεωριών, στη μείωση του αναλφαριθμητισμού, στην ανάπτυξη των φυσικών επιστημών και στη δημιουργία νέων εκπαιδευτικών θεσμών, θα αποτελέσουν μια πολύ ισχυρή βάση για την περαιτέρω ανάπτυξη της εκπαίδευσης και της κοινωνίας.

Συμπεράσματα

Στις αρχές του 16ου αιώνα, ή εκπαίδευση στην Αγγλία ήταν ακόμα ενταγμένη στις δομές της Εκκλησίας. Τα σχολεία, όπου υπήρχαν, λειτουργούσαν με την ευθύνη των μοναστικών ιδρυμάτων και των καθεδρικών ναών. Οι εκπαιδευτικές παροχές δεν αφορούσαν τους πάντες. Σε μια κοινωνία που η μορφή της ήταν ακόμα φεουδαλική, το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού ήταν αποκλεισμένο από κάθε μορφωτική δραστηριότητα και η κοινωνική κινητικότητα μέσω της εκπαίδευσης ήταν ανύπαρκτη. Οι βαθμίδες της εκπαίδευσης, από τα *Petty* και τα *ABC schools* ως τα *Grammar* και τα πανεπιστήμια, λειτουργούσαν υπό την αιγίδα της Εκκλησίας και οι ελάχιστοι τυχεροί που θα ολοκλήρωναν τον πλήρη κύκλο σπουδών, μπορούσαν να καταλήξουν σε ένα πτυχίο, στην καλύτερη περίπτωση, θεολογίας. Ο αναλφαβητισμός ήταν ενδημικός, αφού τα δύο τρίτα των ανδρών και τα εννέα δέκατα των γυναικών δεν μπορούσαν να γράψουν το όνομά τους. Ωστόσο, η ικανότητα της ανάγνωσης ήταν σε μεγαλύτερο βαθμό ανεπτυγμένη από εκείνη της γραφής. Οι σπουδές ήταν στηριγμένες στα λατινικά και η καθομιλουμένη ήταν αποκλεισμένη από τα *Grammar schools* και τα πανεπιστήμια. Για την είσοδο στα σχολεία γραμματικής, τα λατινικά ήταν απαραίτητα, κάτι που έκανε την εισαγωγή σε αυτά της συντριπτικής μάζας των μαθητών, αδύνατη και τη ζωή όσων μικρών μαθητών είχαν την τύχη να προορίζονται για αυτά, πολύ δύσκολη. Η κοινωνική καταγωγή και το φύλλο προκαθόριζαν την εκπαιδευτική πορεία σε μια κοινωνία με αυστηρή ιεραρχική δομή και απaráβατους κοινωνικούς διαχωρισμούς.

Στα μέσα του 17ου αιώνα πολλά πράγματα έχουν αλλάξει. Υπάρχει έντονο ερευνητικό ενδιαφέρον από πολλούς λόγιους κύκλους για τους τρόπους μάθησης, τα πρότυπα και οι δομές της εκπαίδευσης έχουν αμφισβητηθεί, ακόμα και φωνές για γενική παιδεία και για τα δύο φύλλα ακούγονται, ενώ η ίδια η εικόνα του παιδιού έχει αλλάξει. Μόνο η μεροληπτική στάση απέναντι στις εκπαιδευτικές δυνατότητες των γυναικών και ο ταξικός διαχωρισμός της γνώσης φαίνεται να μένουν σταθερά. Πώς φθάσαμε άραγε εκεί; Αποτελεί αυτό κάποιας μορφής επανάσταση;

Στο ύστερο μεσαιωνικό περιβάλλον των αρχών του 16ου αιώνα, ο Ουμανισμός και η θρησκευτική Μεταρρύθμιση λειτούργησαν καταλυτικά προς μια κατεύθυνση δραστικών αλλαγών, με διαφορετική ωστόσο στόχευση και τρόπο. Ο Ουμανισμός, προσανατολισμένος στα ιδεώδη του αρχαίου κόσμου και ιδίως στην αρετή, επιδιώκει την αλλαγή του προγράμματος σπουδών προς μια κατεύθυνση περισσότερο γήινη και κοσμική και το πετυχαίνει, αλλά δεν ασχολείται καθόλου με τη μόρφωση του λαού. Προωθεί ωστόσο, την φιλαναγνωσία και αλλάζει το ιδανικό του ευγενούς

πολίτη που ταυτίζεται πια με τον μορφωμένο πολίτη. Ο *Gentleman* οφείλει πλέον να είναι μορφωμένος. Οι ουμανιστές λόγιοι στην Αγγλία παράγουν μεγάλο αριθμό βιβλίων και εμβαθύνουν στην (λατινική) γλώσσα και γραμματική. Παράλληλα, αναπτύσσεται μια μεσαία τάξη με τα ίδια μορφωτικά ιδανικά.

Η Μεταρρύθμιση θα φθάσει στην Αγγλία με σχετικά ήπιο και έμμεσο τρόπο και η αγγλική κοινωνία δεν θα υποστεί τις δραματικές συνέπειες που γνώρισε η υπόλοιπη Ευρώπη. Κινητήριος μοχλός για την ανάπτυξη του νέου δόγματος θεωρήθηκε η ικανότητα ανάγνωσης, ώστε κάθε πιστός να μπορεί να διαβάζει τις γραφές χωρίς τη διαμεσολάβηση των κληρικών. Σαν αποτέλεσμα, οι μεταρρυθμισμένοι χριστιανοί εκδήλωσαν μεγάλο ενδιαφέρον για τη δημιουργία σχολείων και χρηματοδότησαν τη λειτουργία τους ώστε να εξαφανιστεί η άγνοια και να επικρατήσει η αληθινή γνώση. Αν και το μορφωτικό ιδανικό δεν είναι παρά το μέσο για την προάσπιση της χριστιανικής πίστης, οι συνέπειες αυτής της αντίληψης ήταν πολύ σημαντικές για την εξέλιξη της εκπαίδευσης στην Αγγλία αφού λειτούργησε σαν ισχυρό κίνητρο για τη μείωση του αναλφαβητισμού.

Κρίσιμο ρόλο θα παίξει η ρήξη των σχέσεων του Ερρίκου Η΄ με τη Ρώμη, που είχε σαν συνέπεια την αλλαγή του καθεστώτος ελέγχου της εκπαίδευσης στην Αγγλία. Ο νόμος για τη διάλυση των μοναστηριών έφερε βίαιες αλλαγές και στο εκπαιδευτικό σύστημα, που όπως είδαμε, στηριζόταν στο σύνολο των εκκλησιαστικών δομών. Καίριο πλήγμα υπήρξε η κατάργηση των *Chantry schools*. Η μεταφορά της ιδιοκτησίας των σχολείων σε πλούσιους χορηγούς που ελέγχονταν πια από το κράτος ή τις τοπικές κοινότητες, αποτελεί σημαντικό σταθμό στην ιστορία της εκπαίδευσης στην Αγγλία, καθώς αλλάζουν οι προτεραιότητές της. Αυτό δεν σημαίνει ότι αλλάζει η κατηχητική αντίληψη του σχολείου ούτε ότι μειώνεται η σημασία της θρησκείας. Σταδιακά ωστόσο, έχει πια δημιουργηθεί ένα κύμα ενδιαφέροντος για περισσότερο κοσμικές σπουδές και επαγγέλματα, ανάλογο των ενδιαφερόντων των κοσμικών χορηγών της, της ανάπτυξης του τοπικού και διεθνούς εμπορίου και των νέων τεχνολογιών. Το σχολείο δεν είναι πια μονόδρομος παραγωγής κληρικών.

Σταδιακά και από την εποχή του Εδουάρδου ΣΤ΄, η Αγγλία μετατρέπεται σε προτεσταντικό βασίλειο, αλλά με πολλά παραδοσιακά στοιχεία του καθολικισμού, τόσο τυπικά όσο και διοικητικά. Την ίδια εποχή, το σχολείο θα αρχίσει να χρησιμοποιείται σαν μηχανισμός επιβολής της κρατικής θρησκείας και του ίδιου του κράτους, που σταδιακά αποκτά τον έλεγχο, δίδοντας τους εκάστοτε θρησκευτικούς αντιφρονούντες. Ο έλεγχος δρομολογείται στα πανεπιστήμια με την αλλαγή των διοικήσεων και επεκτείνεται στα *Grammar schools* με τον νόμο του 1555. Από τότε και ως το τέλος του 17ου αιώνα, ο έλεγχος θα είναι συνεχής και αποτελεσματικός. Κατά τη βασιλεία του

Εδουάρδου θα γίνουν οι πρώτες απόπειρες για κρατική εκπαίδευση, σε μια προσπάθεια επίλυσης των προβλημάτων που δημιουργήθηκαν από την κατάργηση των προηγούμενων δομών.

Παρατηρούμε λοιπόν, ότι εξαιτίας των συνθηκών και γεγονότων που περιγράψαμε, ο 16ος αιώνας κάνει την αγγλική εκπαίδευση κοσμικότερη, περισσότερο ανοικτή στις νέες ανάγκες, πάντα προσηλωμένη σε θρησκευτικούς στόχους, αλλά ελεγχόμενη από κοσμικούς φορείς και το κράτος.

Η εποχή της Μαρίας Α΄ και της Ελισάβετ στη συνέχεια, παρά τις δογματικές αναστατώσεις, θα έχει σαν αποτέλεσμα την εδραίωση του ελέγχου του κράτους. Σε μια εποχή έντονης οικονομικής, εμπορικής, επιστημονικής και πολιτιστικής ανάπτυξης αναδύεται μια καινούργια θρησκευτική και κοινωνική δύναμη, οι πουριτανοί. Η δυναμική και ρηξικέλευθη παρουσία τους, σε όλη τη δημόσια σφαίρα και ιδιαίτερα στην εκπαίδευση, θα είναι καθοριστική για τις εξελίξεις του 17ου αιώνα.

Την ίδια στιγμή, το πρόβλημα της φτώχειας παίρνει δραματικές διαστάσεις και ξεκινούν οι προσπάθειες για την άμβλυνση των συνεπειών της μέσω της δημιουργίας δομών υποχρεωτικής μαθητείας και στη συνέχεια μέσω των *Charity schools*. Η κινητοποίηση των πουριτανών θα ανατρέψει το πολιτικό σκηνικό και θα τους φέρει στην εξουσία κατά την περίοδο της Κοινοπολιτείας και του Προτεκτοράτου. Οι αναστατώσεις του εμφυλίου θα δημιουργήσουν μεγάλα προβλήματα, όπως ήταν αναμενόμενο, στη λειτουργία των πανεπιστημίων και των *Grammar schools*. Σε όλο το πρώτο μισό του 17ου αιώνα, σημαντικοί λόγιοι του ευρύτερου προτεσταντικού χώρου όπως ο Κομένιος, ο Hartlib, ο Milton, ο Petty, ο Dury και πολλοί άλλοι, βρίσκονται στο Λονδίνο, σε ένα πλαίσιο έντονων ζυμώσεων, και συγγράφουν, παρεμβαίνουν στην πολιτική και κοινωνική ζωή, προτείνουν νέες μορφές εκπαίδευσης και συμμετέχουν σε κύκλους διανοουμένων. Από αυτή τη δραστηριότητα θα προκύψει αργότερα η *Royal Society*.

Κατά τη διάρκεια της Κοινοπολιτείας, οι πουριτανοί έχουν το πάνω χέρι και παρά τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν, θα επιδιώξουν αλλαγές, με κορυφαία, την μεταφορά πόρων από την Εκκλησία στην Εκπαίδευση και την πρώτη απόπειρα για κρατικά χρηματοδοτούμενα σχολεία, το 1649. Μετά την Παλινόρθωση θα εξακολουθήσουν να πρωτοπορούν, εφαρμόζοντας στις ακαδημίες των αντιφρονούντων που ιδρύουν, σύγχρονα παιδαγωγικά προγράμματα, με έμφαση στις φυσικές επιστήμες και την τεχνολογία.

Δεν υπάρχει αμφιβολία, ότι η εκπαίδευση, στο χρονικό πλαίσιο που εξετάσαμε, ξέφυγε οριστικά από το μεσαιωνικό εκπαιδευτικό περιβάλλον, εκκοσμικεύτηκε, απέκτησε νέες θεωρίες και νέα διοίκηση και οργάνωση. Δεν υπάρχει επίσης αμφιβολία, ότι ο αναλφαβητισμός μειώθηκε και είναι ολοφάνερη η πρόοδος των επιστημών μέσα από την ανάπτυξη νέων προγραμμάτων σπουδών

που έδιναν έμφαση στις φυσικές και τεχνολογικές επιστήμες και τα μαθηματικά. Ωστόσο, την ίδια στιγμή, η φτώχεια αυξήθηκε δραματικά και άλλαξε χαρακτήρα, θεωρούμενη πια κοινωνικό ελάττωμα, ενώ οι προσπάθειες που έγιναν να αντιμετωπιστεί μέσω της μαθητείας και των *Charity schools* είχαν αντιφατικά αποτελέσματα αφού από τη μια έδιναν πρακτικές λύσεις, από την άλλη όμως οδηγούσαν σε εκμετάλλευση των μαθητευόμενων και δεν άλλαζαν το στάτους των φτωχών, ενώ η θέση των γυναικών παρέμενε μειονεκτική. Ίσως, μόνο η μείωση του αναλφαριθμητισμού, μέσω των *Charity schools*, να αποτελούσε καθαρό βήμα προόδου.

Κλείνοντας αυτή την εργασία, οφείλουμε μια απάντηση σχετικά με το αν οι εκπαιδευτικές αλλαγές στην Αγγλία ως τα τέλη του 17ου αιώνα ήταν επαναστατικές. Η απάντηση έρχεται εύκολα αν αναλογιστούμε όχι τόσο όσα έγιναν, αλλά όσα έμελλε να γίνουν στη συνέχεια, με το έργο των επόμενων μεγάλων παιδαγωγών της εποχής του Διαφωτισμού. Οι αλλαγές από τον 16ο ως τον 17ο αιώνα στην εκπαίδευση της Αγγλίας μπορεί να μην ήταν επαναστατικές, ήταν όμως σε πορεία προς την επανάσταση.

Βιβλιογραφία

Αγγλική

Adamson, John William, (1921), *Pioneers of Modern Education 1600 – 1700*, London: Cambridge University Press.

Boesky Amy,(1996), *Founding Fictions: Utopias in Early Modern England*, Athens, Georgia: University of Georgia Press.

Bowen, James, (1981) *A History of Western Education, V. II-III*, London: Methuen & Co Ltd.

Charlton Kenneth (1965) *Education in Renaissance England*, London: Routledge and Kegan Paul

Chitty Clyde, (2007) *Eugenics, race and intelligence in education* London: Continuum

Friedman T. Alice, The Influence of Humanism on the Education of Girls and Boys in Tudor England.

History of Education Quarterly, Vol. 25, No. 1/2 (Spring - Summer, 1985).

Green Ian, (2009), *Humanism and Protestantism in Early Modern English Education*, Surrey: Ashgate.

Gunther Karl, (2014), *Reformation Unbound, Protestant Visions of Reform in England, 1525-1590*, Cambridge: Cambridge University Press

Hindle Steve, (2002), *The State and Social Change in EarlyModern England, 1550–1640*, New York: Palgrave.

Höpfl, Harro, (2004), *Jesuit Political Thought, The Society of Jesus and the State, c. 1540–1630*, Cambridge: Cambridge University Press

Houston, R. , A., (2002), *Literacy in Early Modern Europe, 1500-1800*, London: Longman Pearson Education Limited.

Jewel, M Helen, (1998), *Education in early modern England*, London: Macmillan Press Ltd.

Kastan David Scott, Performances and playbooks: the closing of the theatres and the politics of drama, στο: Sharpe Kevin and Zwicker Steven N. (ed), (2003), *Reading, Society and politics in Early Modern England*, Cambridge: Cambridge University Press

Lawson J and Silver H (1973), *A Social History of Education in England* London: Methuen & Co Ltd.

Leach A.F., (1915), *Theschools of Medieval England* London: Methuen Co. Ltd

Luke, Carmen, (1989), *Pedagogy, Printing, and Protestantism. The Discourse on Childhood*, Albany: State University of New York Press

Miles, Malcom, (2008), *Urban Utopias: The Built and Social Architectures of Alternative*, New York: Routledge.

O' Day Rosemary (1982), *Education and Society 1500-1800* London: Longman

O'Day, Rosemary, (2000), *The Professions, in Early Modern England, 1450-1800: Servants of the Commonwealth*, New York: Pearson Education Limited.

Orme Nicholas, (1976) *Education in the West of England 1066-1548*, Exeter: University of Exeter.

Orme Nicholas, (2006) *Medieval schools: from Roman Britain to Renaissance England*, New Haven: Yale University Press.

Piaget, Jean, *Jan Amos Comenius (1592-1670)*, UNESCO, *International Bureau of Education*, vol. XXIII, no. 1/2, 1993, p. 173-96.

Power, Edward, J., (1970), *Main currents in the history of education*, New York: McGraw-Hill.

Reynolds Matthew, (2005), *Godly Reformers and their Opponents in Early Modern England Religion in Norwich, c.1560–1643*, Woodbridge Suffolk: The Boydell Press.

Schmidt Jeremy, Charity and the Government of the Poor in the English Charity-school Movement, circa 1700—1730, *Journal of British Studies*, Vol. 49, No. 4 (October 2010), pp. 774-800

Sharpe Kevin and Zwicker Steven N., *discovering the Renaissance reader (Introduction)*, στο: Sharpe Kevin and Zwicker Steven N. (ed), (2003), *Reading, Society and politics in Early Modern England*, Cambridge: Cambridge University Press

Shepard Alexandra, (2005), *Accounting for Oneself Worth, Status, and the Social Order in Early Modern England*, Oxford: Oxford University Press.

Simon Joan (1966) *Education and Society in Tudor England*, Cambridge: Cambridge University Press

Sommerville, John C., The Distinction between Indoctrination and Education in England, 1549-1719. *Journal of the History of Ideas*, Vol. 44, No. 3 (Jul. - Sep., 1983), pp. 387-406

Stone Lawrence, Social Mobility in England, 1500-1700, *Past & Present*, No. 33 (Apr., 1966)

Stone Lawrence, The Educational Revolution in England, 1560-1640, *Past & Present*, No. 28 (Jul., 1964)

Thomas Keith, (2009), *The Ends of Life, Roads to Fulfilment in Early Modern England*: Oxford University Press, 2009.

Tribble, B., E., and Keene, N., (2011), *Cognitive Ecologies and the History of Remembering Religion, Education and Memory in Early Modern England*, Palgrave Macmillan.

Williams R (1961), *The Long Revolution*, London: Chatto and Windus

Wrightson Keith, (2015), *English Society 1580–1680*, Taylor & Francis, London.

Ελληνική

Reble, Albert, (2005), *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, μτφρ, Θεοφάνης Χατζηστεφανίδης, Σοφία Χατζηστεφανίδου-Πολυζώη, Αθήνα: Παπαδήμα.

Cipolla, M., Carlo, (1980), *Η Ευρώπη πριν από τη βιομηχανική Επανάσταση, Κοινωνία και Οικονομία 1000-1700 μ.χ.*, επιμ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, Αθήνα: Θεμέλιο.

Διαδικτυακή

Casini, Lorenzo, «Juan Luis Vives [Joannes Ludovicus Vives]”, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2017 Edition), Edward N. Zalta (ed.)

URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/spr2017/entries/vives/>>.

Bloy Marjie, «The 1601 Elizabethan poor law”, *Victorian Web*, (Nov. 2002 Edition)

<http://www.victorianweb.org/history/poorlaw/elizpl.html>

Webster, Foster (1921) *The encyclopaedia and dictionary of education; a comprehensive, practical and authoritative guide on all matters connected with education, including educational principles and practice, various types of teaching institutions, and educational systems throughout the world*

<https://archive.org/details/encyclopaediadic02wats>

<https://archive.org/stream/encyclopaediadic02wats#page/514/search/petty>

Maviglia , Domenica (2016), The Main Principles of Modern Pedagogy in ‘Didactica Magna’ of John Amos Comenius, *Creative Approaches to Research*, vol. 9. no. 1, pp. 57-67.

http://creativeapproachestoresearch.net/wp-content/uploads/CAR9_1_Maviglia.pdf

